

Objaśnienia na mapach drukowanych w XVI i XVII wieku, uczytelniające ich treść

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

ORCID: 0000-0002-6861-7248

E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Zarys treści: W artykule odpowiedziano na pytanie, czy sam zbiór czytelnych znaków graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wystarczającą wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach. Udowadniając tezę, że sam zbiór znaków niestety wystarczającej wiedzy nie daje, prześledzono ewolucję sposobów objaśniania znaków umownych na mapach drukowanych w wiekach XVI i XVII. Okazało się, że równolegle twórcy map stosowali odmiennie zbudowane objaśnienia i w różny sposób układali z nich legendy. Właśnie w wybranym okresie zaczęto redagować objaśnienia, gromadząc je pod wspólnym tytułem w wyodrębnionej części powierzchni mapy. Przykłady dobrano tak, by pokazywały charakterystyczne dla epoki objaśnienia oraz uwypuklały pomysłowość europejskich twórców map co do ich formy i treści. Autorka wykazuje istotną rolę objaśnień na dawnych mapach tematycznych oraz objaśnień obiektów występujących sporadycznie na mapach ogólnoprzełądowych.

Słowa kluczowe: objaśnienie, legenda, plany miast, mapy wojen, mapy religii, drukowane mapy z XVI i XVII wieku

---

1. Wprowadzenie

Symbole stosowane do prezentowania informacji geograficznej na mapie powinny być zrozumiałe dla jej czytelnika i pozwalać mu łatwo rozpoznać oznaczone obiekty. „Ułatwienie identyfikacji przedstawionych obiektów i zjawisk oraz ich atrybutów nieprzestrzennych można [było] osiągnąć poprzez wykorzystanie znaków poglądowych, zgodność rozwiązań graficznych z przyjętą powszechnie konwencją, wykorzystanie piktogramów stosowanych poza kartografią”¹. Ale czy w każdym przypadku sam zbiór czytelnych znaków

---

¹ Syntetyczne zasady identyfikacji obiektów na podstawie znaków graficznych w: W. Ostrowski, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, Warszawa 2008, s. 105–110.

graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wszechstronną wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach, procesach i zjawiskach? Jeśli były przedstawiane obiekty powszechnie występujące, jak rzeki, góry, lasy, morza oraz miasta i wsie, a ich symbole w kształcie np. winiet naśladowały wygląd tych obiektów, to objaśnienie ich znaczenia nie było potrzebne. Natomiast graficzna prezentacja obiektów sporadycznie występujących wymagała objaśnienia znaczenia zastosowanych symboli. Dlatego w renesansie na drukowanych mapach pojawiły się legendy² objaśniające znaczenie zastosowanych umownych znaków graficznych.

Pierwsze objaśnienia na mapach miały nieco inny charakter niż ten, do jakiego przywykliśmy w XXI wieku. Objasnienia nazw własnych obiektów oraz zjawisk na mapach początkowo miały postać not umieszczanych w najbliższym ich sąsiedztwie. Dostyc powszechnie występowały na mapach średniowiecznych prezentujących obszary lądowe oraz na czternasto- i piętnastowiecznych portolanach przedstawiających pasy wybrzeży morskich wraz ze schematycznymi obrazami wnętrza lądów. Dopiero na renesansowych mapach drukowanych zaczęto objaśnienia redagować i gromadzić w wyodrębnionej części powierzchni mapy łącząc pod wspólnym tytułem, np. „Explanation”, „Erklaerung der Zeichen und Buchstaben”, „Signorum vel Characterum declaratio”, „Characterum explicatio”, „Explication des Signes”, „Zeichen erklärung”, „Renvois”, „Exposito Notarum”, „Verklärung der Tekenen”, „Ces Lettres Signiffient”, „Characterum huius Tabulae explicatio”, „Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent”, „Quo autem singula rectius intelligentur signa quibus vis sua addidimus, hoc³... itp.

Charakterystykę objaśnień występujących na mapach drukowanych w wiekach XVI i XVII przedstawiono, układając wybrane mapy w zasadzie według kolejności ich opracowania, poprzez omówienie ich formy, treści i położenia względem obiektów, których dotyczyły. W ten sposób można było prześledzić ewolucję sposobów objaśnień (dwa kroki do przodu jeden wstecz) i ich przemiany w kierunku obecnie stosowanych na mapach. Przykłady dobrano tak, by uwypuklić pomysłowość europejskich twórców map co do formy i treści objaśnień.

Jednocześnie należy odnotować, że stosowanie objaśnień na mapach do końca XVII w. nie było zjawiskiem powszechnym. Na przykład wszystkie bez wyjątku mapy Japonii wydane w różnych krajach Europy poczynając od pierwszej drukowanej w *Isolario* Benedetta Bordone z 1528 r. poprzez mapy Abrahama Orteliusa⁴, Barenta Langenesa, Jodocusa Hondiusa, Petrusa Bertiusa,

² W artykule znaczenie słowa legenda mapy (łac. legere – czytać) zawężono do zbioru objaśnień znaków umownych, umożliwiających zrozumienie treści mapy.

³ Tłum. L.S.: tu dodaliśmy znaki wskazujące, że każdy jest rozumiany tak, jak zostało ustalone.

⁴ W *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa z 1570 r. na pięćdziesiąt trzy wydane mapy tylko pięć posiadało objaśnienia: H.M. Wallis., A.H. Robinson, ed., *Cartographical Innovations. A International Handbook of Mapping Terms to 1900*, Tring 1987, [opis] „6.121 Legend”, s. 256.

Johannesa Janssoniusa, Roberta Dudleya, Nicolasa Sansona d'Abberville, Joana Blaeu'a, Pierra du Vala, Nicolasa de Fera, i innych, których ponad 140 opisów zamieszczono w katalogu *Mapping Japan: the Jason C. Hubbard Collection. Part one. Pre-1800 Maps of Japan* opublikowanym w formacie PDF przez Daniel Crouch Rare Books w 2018 roku, nie były zaopatrzone w objaśnienia. Z przyczyn oczywistych takie mapy pominięto w niniejszym artykule.

2. Objasnienia odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie akronimami, literami lub liczbami

Mapy, na których pełnozdanowe objaśnienia obiektów przeniesiono z treści mapy i umieszczono poza prezentowanym geograficznym obszarem, ale w jego pobliżu, np. w wyodrębniających je kartuszkach (przykład 1) lub w jednym miejscu, np. całość objaśnień grupując w określony logiczny sposób na marginesie (przykład 2), były przygotowywane już w XVI wieku. Jednakże w obu przypadkach noty te zachowały charakterystyczną formę i treść dawnych wypowiedzeń⁵.

Przykład 1: około 1580⁶ lub 1635 r. mapa tematyczna świata *Christianographie* – prezentująca rozmieszczenie chrześcijaństwa na obszarze starego świata Ephraima Pagitta, zamieszczona w jego książce *Christianographie, or the Description... of the Christian World, not subiect to the Pope*, wydana po raz pierwszy w Londynie 1635 roku⁷. W marcu 2020 r. amerykański antykwariat Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc. oferował omawianą mapę informując, że jest ona jedną z pięciu map ilustrujących to dzieło. Prosta jedno-barwna miedziorytowa mapa zawiera trzy rolwerkowe kartusze z zapisem mówiącym o głównych religiach wyznawanych na trzech kontynentach. Religie w Afryce są opisane w następujący sposób: „In Africa are the Cophtie under the Patriarch of Alexandria and the Abassin christians in Aethiope under their Abunna or Patriarch”. Jednocześnie na obszarze Dolnego Egiptu obok sygnatury kościoła z równoramiennym krzyżem umieszczona jest nota „Patriarch of Alexandria” i poniżej „The christians in Aegipt called Cophti under the Turke”, zaś na obszarze Abisynii napis: „The Abissine Christians under Prester Iohn”. Zapewne z powodu wystarczającej ilości miejsca na tych obszarach na mapie nie zastosowano żadnych skrótów. Informacja o odłamach chrześcijaństwa w Afryce w obu miejscach jest o podobnej konstrukcji lingwistycznej jak

---

⁵ W XVI i XVII stuleciu równoległe do objaśnień na treści map w odpowiednich miejscach umieszczano skrócone informacje – dopowiedzenia, w ten sposób wzbogacając treść mapy o nowe dane.

⁶ R.W. Shirley, *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, London 1987; opis 224 zawiera uwagę, że w zbiorach Maritime Museum w Amsterdamie przechowywany jest egzemplarz tej mapy datowany na około 1580 r.

⁷ R.W. Shirley, op. cit.; opis 224 zawiera informację o umieszczaniu tej mapy w kolejnych wydaniach *Christianographie* ukazujących się w latach 1635, 1636, 1640 i 1674.

Ryc. 1. Fragment mapy *Christianographie* z objaśnieniem: „Cztery wyznania chrześcijańskie w Europie: protestanci („Protestants”), katolicy („Papists”), Patriarchatu Moskiewskiego („Moscovits”) i Patriarchatu Konstantynopolińskiego („Greekes”) [tłum. L.S.]

w ujętych w ramki objaśnieniach. Inaczej ma się rzecz na fragmencie mapy przedstawiającym Europę (ryc. 1). W drugiej połowie XVI wieku postępował rozpad kościoła chrześcijańskiego i to współwystępowanie jego odłamów w poszczególnych krajach Europy pokazuje mapa Pagitta.

W sąsiedztwie nazw państw europejskich opisano dominujące tam wyznania chrześcijańskie, np. „Spaine – Papists; France – Papists; Many Prot.; Netherland – half Protest.; Germani – Most Prot.; Polonia – Papistes, Prot., Greekes; [Półwysep Bałkański] Greek Christians The Patr: of Constantinople Mixt with Turkes”⁸. Jako wyjaśnienie tych skrótów dodano w ramce umieszczonej po lewej stronie prezentowanego obszaru objaśnienia następującej treści: „In Europe are 4 Sorts of christians: The Protestants, Papists, Moscovits, Greekes. These two last agree with the Protestants and are not subiect to the Pope”.

W procesie ewolucji objaśnień na mapie przedstawiony przez Pagitta sposób jest najbardziej pierwotny; bez wątpienia jest to próba poradzenia sobie z odbiorem treści mapy tematycznej. Rolę znaków graficznych pełni tu

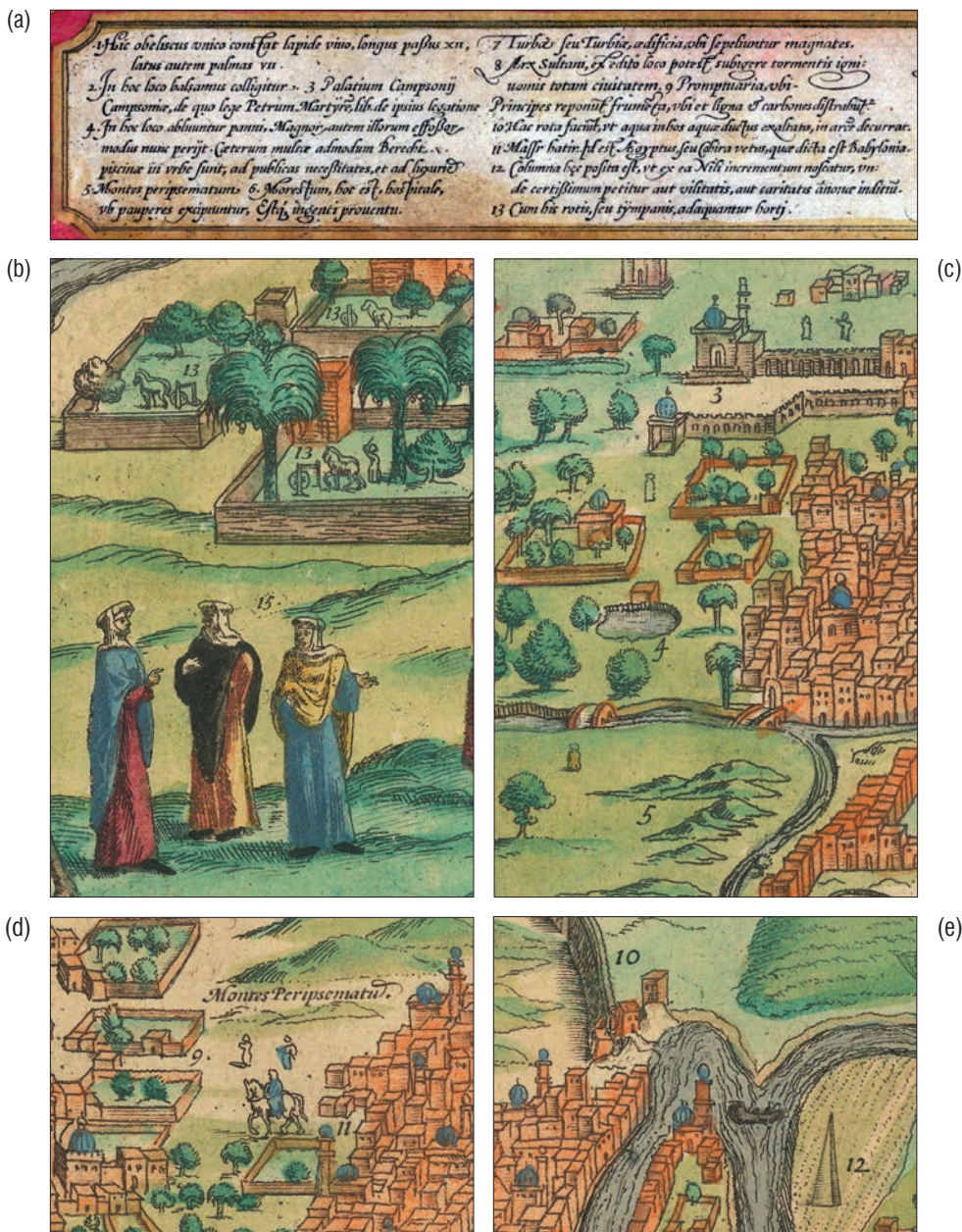
⁸ We wszystkich cytatach zaczerpniętych z map pozostawiono oryginalną pisownię i ortografię, zmieniając jedynie interpunkcję.

skrótowce i rozwinięcia skrótów. Zastosowana metoda wygląda na nieporadną, ale widać w niej próby ułatwienia odbioru treści mapy za pomocą objaśnień, które później rozwijali kolejni twórcy map.

Przykład 2 ilustruje miedziorytowy plan Kairu z lotu ptaka *Cairus Quae Olim Babylon Aegypt Maxima Urbs* opracowany i wydany w Kolonii przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga, dołączony w 1572 r. do pierwszego tomu *Civitates orbis terrarum*. Oznaczenia obiektów miejskich i podmiejskich zostały zapisane na treści planu liczbami od 1 do 17, a ich objaśnienia umieszczono w ozdobnym rolwerkowym kartuszu w prawym dolnym rogu planu. Oto kilka charakterystycznych objaśnień, np. „2. In hoc loco balsamum colligitur” – w tym miejscu zbiera się balsam [żywicę z drzewa balsamowego]; „3. Palatium Campsonij Campsoniae, de quo lege Petrum Martyre[m], lib[ro] de ipsius legatione” – pałac Campsona⁹, o którym czytaj u Piotra Martyra, w księdze o jego poselstwie; „4. In hoc loco abluuntur panni [...] Caeterum multae admodum [...] piscinae in urbe sunt, ad publicas necessitates, et ad luxuriam” – w tym miejscu prane są sukna... Ponadto są w mieście liczne baseny na potrzeby publiczne i dla rozrywki; „5. Montes peripsematum” – wysypiska śmieci; „6. Morestum, hoc est, hospitale, vbi pauperes excipiuntur, Est’que ingenti prouentu” – Morestum, to znaczy szpital, w którym są przyjmowani ubodzy, i ma on olbrzymie dotacje; „8. Arx Sultani, ex edito loco potest subigere tormentis igniuomis totam ciuitatem” – zamek sułtana, z tego miejsca może on podporządkować sobie całe miasto za pomocą machin ziejących ogniem; „9. Promptuaria, vbi Principes reponunt frumenta, vbi et ligna et carbones distrahuntur” – spichlerze, w których możni przechowują zboże, tam także drewno i węgiel są sprzedawane; „10. Hac rota facit, vt aqua in hos aquae ductus exaltata, in arce[m] decurrat” – tym kołem sprawiają, że woda podniesiona do akweduktu przepływa do zamku; „12. Columna haec posita est, vt ex ea Nili incrementum noscatur, vnde certissimum petitur aut vilitatis, aut caritatis a[n]no-nae inditium” – kolumna ta została postawiona, aby z niej można było poznać wzrost [poziomu wody w] Nilu, stąd można przewidywać albo małe, albo duże zbiory”; „13. Cum his rotis, seu tympanis, adaquantur hortij” – za pomocą tych kół [norii] nawadniane są ogrody (ryc. 2a).

Jak widać na planie Kairu, obiekty w legendzie ustawiono według położenia względem siebie w terenie, a nie według ich funkcji lub znaczenia dla miasta. Objasnienia dotyczą pałaców dygnitarzy wybudowanych poza murami miasta, piramid, norii czyli kół wodnych służących do zasilania akweduktów i nawadniania pól uprawnych (dwie takie norie pokazano na rycinie 2b. W zasadzie brak oznaczeń wielu ważnych budowli w samym mieście, ulic, ogrodów lub meczetów, jakby nieznanym rysownikowi nie znał miasta. Ale

⁹ Wydaje się, że chodzi o sułtana do XIX wieku potocznie zwanego „Campson Gauri”, właściwe imię: al-Ashraf Qansuh al-Ghuri (1441–1516), sułtan Egiptu od 1501 r.

Ryc. 2. Objasnienia do planu Kairu Brauna i Hogenberga z 1572 r. (a) oraz fragmenty rysunku obiektów (b): 13 – norie napędzające przepływ wody, 15 – szlachetne kobiety w bogatych strojach z twarzą zakrytą, tak że mogą patrzeć, ale nie mogą być widziane, (c) 3 – pałac sultana Qansuha al al-Ghawri, 4 – miejsce prania sukna, 5 – wysypisko śmieci, (d) 9 – składy zboża, drewna i węgla, 11 – starożytny Kair zwany Babilonią, (e) 10 – noria do przelewania wody do akweduktu, 12 – wodowskaz na Nilu

jednocześnie objaśnione obiekty są bardzo ważne z punktu widzenia funkcjonowania miasta oraz jego obrony podczas napaści lub oblężenia.

W analogiczny sposób jak objaśnienia redagowane na przełomie XVI i XVII w. przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga, np. do planu Kairu, konstruowano objaśnienia (legendy) na planach XVII-wiecznych miast europejskich. Choć można zaobserwować stopniowe skracanie wypowiedzi w legendach, jednak za każdym razem w objaśnieniu umieszczano co najmniej nazwę własną obiektu wraz określnikiem jej funkcji wyrażonej w jej nazwie pospolitej, jak: ratusz, kościół, brama, szpital, rynek główny, rynek solny itp.

Również plany oblężeń ufortyfikowanych miast europejskich były zaopatrywane w analogiczne objaśnienia, w których zamieszczano informacje o obiektach o znaczeniu militarnym, ewentualnie o ich ruinach. Jeżeli plan pokazywał miasto i jego przedpole w czasie działań wojennych, to szczegółowo oznaczano oddziały atakujące i broniące umocnień. Zasadniczą różnicą między objaśnieniami XVI- a XVII-wiecznymi jest większa zwięzłość tych drugich. Ale oba sposoby wyrażania objaśnienia – zdaniem lub krótką frazą nadal są stosowane, chociaż coraz częściej spotyka się objaśnienia zwięzłe. Wyjątkiem są objaśnienia odnoszące się do sytuacji na polach bitewnych i w kampaniach wojennych. Są one obszerne – nawet jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. – i zawierają nazwiska dowódców, rodzaj formacji, czasami liczebność oddziałów¹⁰.

W XVII-wiecznej Europie, kiedy bezustannie prowadzono wojny, powstało setki dokumentów kartograficznych prezentujących stan miasta i okolic przed bitwą, w jej trakcie i po niej. W artykule zobrazowano to zjawisko na przykładzie planów dwóch miast: Bredy oraz Kamieńca Podolskiego.

Breda, położona w obecnej południowo-zachodniej Holandii w pobliżu granicy z Belgią, należała wraz z Belgią i Luksemburgiem od 1556 r. do habsburskiej Hiszpanii. Na mocy unii utrechckiej podpisanej 23 stycznia 1579 r. powstała autonomiczna kalwińska Republika Zjednoczonych Prowincji, której namiestnikiem początkowo był Wilhelm Orański, a następnie urząd namiestnika i naczelnego dowódcy objął jego syn Maurycy Orański książę Nassau. Kontynuował on wojnę z Hiszpanią, przerwana w 1609 r. dwunastoletnim rozejmem, wznowiona w 1618 r. Oblężenie Bredy, tego niderlandzkiego warownego miasta było jednym z epizodów wojny osiemdziesięcioletniej, ale powtórzyło się czterokrotnie: w roku 1581, 1590, 1624–1625 oraz 1637. Strategicznie usytuowana Breda była silnie ufortyfikowana i broniona przez duży i dobrze przygotowany garnizon, dlatego Holendrzy byli pewni, że wytrzyma wystarczająco długo. I rzeczywiście, trzecie oblężenie trwało długo – aż ponad 10 miesięcy – od 28 sierpnia 1624 do 5 czerwca 1625 roku.

Do analizy przebiegu oblężenia Bredy wybrano bitwę trzecią z lat 1624–1625, ze względu na wielość dokumentów kartograficznych, które jej

---

¹⁰ Na analogicznych XX-wiecznych planach podawana jest nazwa jednostki i jej siła rażenia.

poświęcono, a także z powodu różnorodności rozwiązań redagowania objaśnień na planach prezentujących rozgrywającą się pod murami miasta bitwę. Bitwa czwarta, kończąca sprawę przynależności państwowej rozegrała się w 1637 r., a jeden z obrazujących ją planów jest szczególnie ciekawy dla badacza redagowania dawnych objaśnień.

Oblężenie było prowadzone pod dowództwem generała w służbie króla Hiszpanii Ambrosio Spinolę, markiza de Balbases (Ambrogio Spinola Doria 1569–1630). Jego zastępcami byli dowódcy: Hendrik van den Bergh oraz Jan van Nassau-Siegen. Spinola dowodził siłami rezerwowymi do 31 października, a następnie zastąpił go Carlos Coloma. Obszar otaczający miasto został podzielony na cztery sektory, kwatery dowódców znajdowały się w nowo ufortyfikowanych wsiach: w Ginneken na południu od Bredy pod dowództwem Hiszpana Franciszka z Medyny; w Teteringen na wschodzie pod dowództwem Claude de Rye, barona Balançon z Burgundii; w Hage na zachodzie pod dowództwem Niemca Ernsta, hrabiego Isenburga; w Terheijden na północy, podzielone na dwa podsektory: w Hartelbergen pod dowództwem Paolo Baglione i w wiosce Terheijden pod dowództwem Carlo Romy (obaj Włosi). Mimo zaciętej obrony dowodzonej przez Justinusa van Nassau (syna Wiliama księcia Orańskiego) miasto zostało zdobyte. Warunki kapitulacji Spinola i Justinus podpisali 2 czerwca. Zgodnie z porozumieniem obrońcy Bredy mogli honorowo opuścić miasto 5 czerwca 1625 r. Około godziny 9 rano garnizon wymaszerował do Geertruidenberg (na północ ku granicy z Holandią) uzbrojony w powiewające flagi, w bębny i trąbki¹¹.

Wybrane cztery plany bitwy o Bredę w latach 1624–1625 to dwa autorstwa Claesa Janszoon Visschera syna, jeden anonimowy drukowany w oficynie Plantiniana oraz całkiem odmienny w interpretacji geograficznej przestrzeni bitwy pod Bredą nieznanego autora, drukowany przez Sigismunda Latomo. Trzy z nich były częścią druków ulotnych, jakie wydawano bezpośrednio po szczególnie istotnych dla sponsora wydarzeniach militarno-politycznych, jeden ilustracją do monografii o bitwie. Do nich ze względu na nowatorskie zastosowanie metod prezentacji dodano piąty plan oblężenia Bredy w roku 1637, autorstwa Joana Blaeu'a wydany także w 1637 r., czyli relacjonujący wydarzenia na bieżąco. Co więcej, pokazuje ten sam obszar i dzięki temu już na pierwszy rzut oka widać różnice w sposobie prezentacji.

Pierwszy, pokazujący najwcześniejszą sytuację, to plan Claesa Janszoon Visschera syna (1587–1652)¹² z tekstem w języku holenderskim, pt. *Afbeeldinghe des Leghers onder tbeleyt van den Marquis Spinola nu teghenwoordich liggende inde quartier van Breda: Mitsgaders de Gheleghentheydt der*

¹¹ Wszystko to, co zapisałam wyżej na temat oblężenia Bredy, jest dokumentowane czterema zacytowanymi w tym artykule planami, zostało albo narysowane na planie albo zapisane na recto planów w tekstach towarzyszących im oraz w objaśnieniach.

¹² Znany także jako Nicolas Piscator junior lub Claes Jansz. Visscher II.

ken van de Stadt Lier, van daer treckende den 19. Julij 1624. ende heeft sijn Legher nedergeslagen ter plaetse vooznoemt / merst alle sijn grof Gheschut tot Lier hebende/om alsoo op t spoedichste tot sijn ghebruyck te voeren/ daer hy t selve soude moghen van doen hebben / wat hy voorder wptrechten sal leere den tijdt/den Doozuchtigen Prince van Oranien heeft aen alle Frontieren goede ordje ghesicht/en blyft noch gerust inden Caert.

Prins Hendrick van Nassou met sijn by-hebbende volck blyft tot Aeres / om aldaer het ooch te hebben op Graef Hendrick van den Bergh/die hem met het Cozuaische en Anholtsche volck noch al hout tot Berck, VVesel en daer outrent / dit is soo veel ons noch beuust is / meerder particulariteyt crijgende/sal niet laten D. C. mede te deelen/ Daert wel.

Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent.

1. Langs desen wech wert alle noordust int Legher ghebruyck / soo van Antwerpen / Mechelen / als oock van Lier.
2. Het Leger tot Hoochstraten / al waer hem de Marquis betrencheet hebbende / eenighe Bron-ketels en Wack-Ovens heeft doen stellen / treckende woorts op.

3. Thurnhout mede verstercht en beset hebbende / heeft daer mede als boven / Ovens en Ketels geset tot onderhout des Legers/van daer treckende tot Baerie.
4. Eenighe Redouten die de Marquis heeft doen maecten tot besente der Passagien.
5. Het principale Legher van de Marquis legghende sterck begraven in de Doopen Chaem/Baerie en Gilfen.
6. Der H. M. Heren Staten Schepen / soo ten Oorloch als andje Pleypen en Ponten gheladen met Annotie / Gheschut / Volck en Wapen / hier aen de Swaenwe ende Koo-daert ghereet leggende/om ter noot te lossen / of in haeste te verbaren daert den noot soude eychen.
7. Eenighe Staetsche wptleggers / sijnde Oorlochschepen/ om de Stroomen te beschiden.
8. De Lantscheydinge tusschen Hollandt en Zabant.

t'AMSTELREDAM,

Ghedruckt by Claes Iansz Visscher, in de Calberstraet in de Visscher.

Ryc. 3. Fragmenty planu, tekstu i objaśnień *Afbeeldinghe des Leghers...* Visschera II zawierających informacje o zakładaniu obozu pod Bredą (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

Landen daer ontrent ligghende Anno 1624, drukowany w Amsterdamie w oficynie Visscherów. Jest drukiem ulotnym, składającym się z planu okolic Bredy wykonanym w orientacji zachodniej oraz tekstu omawiającego przyczyny, które doprowadziły do działań wojennych i przygotowań do oblężenia miasta, prowadzonych pod dowództwem markiza Spinoli. Tekst kończą objaśnienia „Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent” ułożone w ośmiu punktach.

Pierwszy z nich informuje o drodze dowozu niezbędnych do prowadzenia działań wojennych dóbr i łączy się z grafiką umieszczoną w prawym górnym rogu planu, która pokazuje drogę z idącymi po niej ludźmi oraz maszerującym oddziałem wojska zdążającymi do obozu. Wzdłuż tej drogi umieszczono napis „Wech na Antwerpen” (ryc. 3).

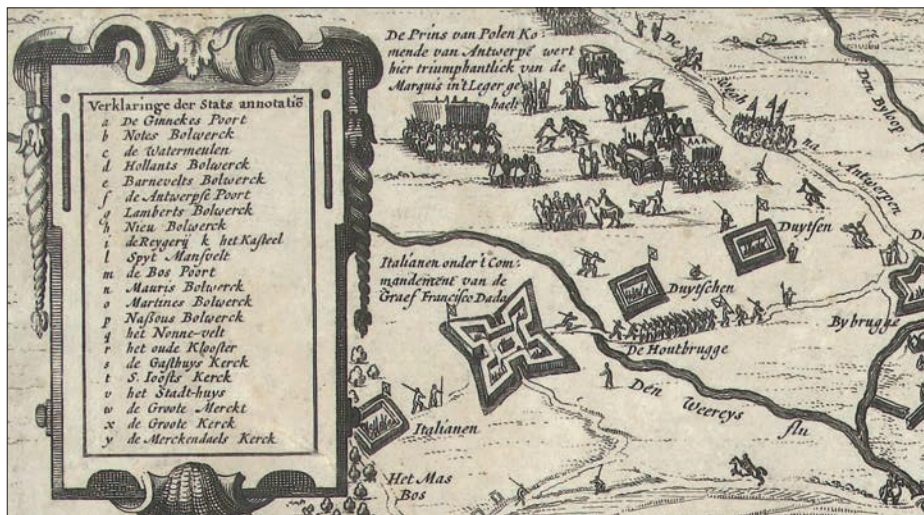
W drugim objaśnieniu jest mowa o tym, że armia już dotarła do wsi Hoichstraten (2. na planie), gdzie spotkał ją markiz Spinola. Dalej dwiema drogami wojska przechodzą z obozu drugiego do 5. lub do 3. założonego we wsi Thurnhout. Te drogi opisano w objaśnieniu numer 4. oraz każdą oznaczono czwórką na planie. Mniej więcej w centrum planu widać obóz w kształcie podkowy oznaczony numerem 5. oraz notą „t'Leger van de Marquis Spinnola anno 1624”. W objaśnieniu w tym samym numerze jest informacja, że to główny obóz, w którym stacjonuje armia markiza Spinoli. W objaśnieniach 6. i 7. jest mowa o dostarczaniu towarów przez małe barki rzeczne. Pod numerem 8. wskazano na granicę między Brabancją a Holandią, a jej wytyczone trzy odcinki oznaczono na planie cyfrą 8.

Kolejny omówiony plan drukowany jako jednokartkowy druk ulotny przekazuje dane z okresu, gdy oblężenie Bredy trwało w najlepsze i została ona otoczona liniami oblężniczymi. Tak jak i poprzedni, plan ten był opracowany przez Claesa Jansz. Visschera II i wydany w orientacji zachodniej z tytułem w kartuszu *Perfekte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda onder 't Beleyt des Marquis Spinola mitsgaders het Leger van den Doorluchtighen Prince van Oranjen Mauritius van Nassou etc. tot ontset voorschreven Stadt Amsterdam, Anno 1624*. Datowanie tego planu można jeszcze doprecyzować na podstawie faktu historycznego, mianowicie przyjazdu królewicza Władysława Wazy 26 września 1624 r. Królewicz przyjechał z południa drogą prowadzącą z Antwerpii¹³, którą transportowano dostawy do oblegających miasto Hiszpanów. Został, jak zapisano w nocie w lewym górnym rogu mapy (ryc. 4), triumfalnie przywitany przez markiza Spinolę i przebywał tu trzy dni¹⁴.

Rycina 4 przedstawia również „Verklaringe der Stats annotatio[ne]” – objaśnienia ważniejszych budowli w Bredzie. Literami alfabetu łacińskiego oznaczono w języku zachodniofryzyjskim, np. bramy miejskie (*a, f, m*), odcinki fosy oznaczone jako strefy zniszczenia lub rażenia (*b, d, e, g, h, n, o, p*), młyn wodny (*c*), kościoły (*s, t, y*), klasztor (*r*), główny rynek (*w*), główny kościół (*x*), rezydencję i wysoki zamek (*i, k*). Zapisano je w sposób bardzo prosty, sprowadzony do nazwy własnej (Hollants, Lamberts, Mauris, Nassaus) dodając jedynie jego funkcję, jak brama, kościół itp. Dwie inne legendy na planie zawierają

¹³ To ta sama droga, którą narysowano na planie *Afbeeldinghe des Leghers...* Claesa Janszoon Visschera syna i pokazano na rycinie 3.

¹⁴ K. Łopatecki, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski”, r. 34, 2019, z. 4, s. 258–259.

Ryc. 4. Fragment planu Visschera II *Perfekte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda...* pokazujący jedną z legend oraz przyjazd i powitanie królewicza Władysława Wazy (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

objaśnienia dotyczące stanowisk armii oblegającej miasto oraz działań wojennych między wojskami Spinoli i Maurycego Orańskiego (ryc. 5) i są pełnozdanowymi notami.

Pierwsza z nich „Verklaringe des Getals in't Leger van de Prince van Oranien” (Objaśnienia liczebności armii księcia Maurycego Orańskiego¹⁵) składa się z 19 objaśnień odnoszących się przedstawionego w prawym dolnym rogu planu obozu Maurycego Orańskiego. Założony pod koniec września obóz ufortyfikowano w okolicy wsi „Maede” i „Ginneken”, a poszczególnymi regimentami dowodzili oficerowie wymienieni w objaśnieniach: „2. 't Rogement van Graef Ernst van Nassouw”, „5. 't Rogement van Prins Hendrick van Nassou”. Kwatera główna księcia Maurycego Orańskiego (objaśnienie „1. 't Rogement van Zijn Er: Prins Maurits van Nassou”) była usytuowana od strony zachodniej obozu i przylegała do rozległych rozlewisk oznaczonych na planie „De Zegge lage landen van de Marquis Spinola onder water ghefet” czyli nizina zalewowa zatopiona przez markiza Spinolę. Prawdopodobnie takie rozwiązanie wybrano, by książe Orański nie mógł zaatakować obozu dowodzonego przez Paola Baglione oraz by nie zakłócał dostaw transportowanych rzeką Mark („De Merck flu”). W kwaterze oznaczonej 6. według objaśnień składowano amunicję („ammonitie”); kwatera 8. i 9. były zajmowane przez Anglików; 10. przez Holendrów; 11. przez Szkotów i inne formacje pod numerami 12–14 (Walijczycy i Francuzi). Zapewne zgromadzone wojska nie były wystarczająco uzbrojone,

¹⁵ Książę Maurycy Orański, ten który przyszedł z armią na odsiecz obrońcom Bredy.

Verklaringe des Getals in't Leger van de Prince van O R A N I E N.

1. 't Logement van zijn Ex: Prins M A V R I T S van Nassou/etc.
2. 't Logement van Graef E R N S T van Nassou.
3. 't Logement van de Hoog: Mog: Heeren Staten.
4. De kerck tot Madae.
5. 't Logement van Prins H E N D R I C K van Nassou.
6. 't Quartier van Ammonitie.
7. Een Waterp van bijf Veld-stucker.
- 8 en 9. 't Quartier van de oude en nieuwe Engelschen.
10. 't Quartier van de Duytschen.
11. 't Quartier van de Schotten.
12. 't Quartier van de Walen.
13. en 14. Den Heer van Brederoode/ met de Francouzen.
15. Een Redout aen den Wagenberghen Dyck.
16. Een nieu gemaeckte wegh/lijn-recht/na Geertruyden Bergh.
17. De nieuwe Trencementen van den Prince.
18. Een Redout met een Linie/streckende na 't Dammen-huyf.
19. Den Bergh daer Mons. Breute verflaghen is.

(a)

Volght Verklaringe van't Leger des Marquis Spinola.

20. 't Nieuwe quartier van de Marquis Spinola.
21. Dyt Schancken langs den swerten Dyck.
22. De hooge Bruggh des Marquis uiterste Schilt-wacht.
23. De Sluys waer door de Ducht zijn water looft.
24. Alepne Warande/daer die hande Stad haer uiterste wacht en werck hebben.
25. Hier is de Vaert met dicke palen toe gekraecht.
26. De heroverde Schepen/ in 't begin des beleghs.
27. Dese Sluys en den Dyck hier doorgesteken van Sr. Baglions.
28. Het out Quartier van Marquis Spinola.
29. Eenige Brouwerijen/ van de Marquis gesticht.
30. Eenige Back-huyfen tot des Marquis Leger.
31. 't Quartier van de Patres de Jesuuyten.
32. 't Quartier der Ammonitie.
33. Een Herberg/ den Doozn-Tuyn/ van de Marquis betreccet.
34. Dit Land wert hande Stad onder water geset.
35. 't Hoozn-werck byten d' Antwerpse Doozt.
36. 't Hoozn-werck byten de Ginnickentse Doozt.
37. 't Hoozn-werck byten Martinis Bolwerck.
38. Hier schieten die van de Stad de Dagegaey.
39. 't Hoozn-werck byten de Vos-poozt.
40. 't Hoozn-werck achter 't Iasteel.

(b)

Ryc. 5. Dwie legendy na planie Visschera II *Perfekte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda*...: (a) Objaśnienia dotyczące armii księcia Orańskiego, (b) dotyczące armii markiza Spinola (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

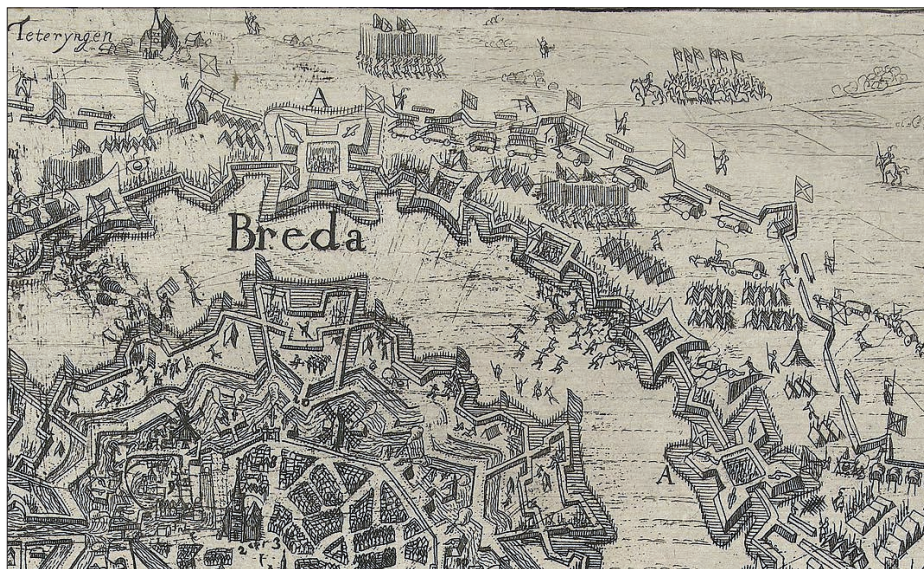
więc prowadzono z oddziałami markiza Spinoli jedynie potyczki. Jedną z nich pokazano pod numerem 19. jako szarżę konnicy¹⁶.

Druga z obszernymi dwudziestoma objaśnieniami legenda „Volght Verklaringe van't Leger des Marquis Spinola” (Następne wyjaśnienie [dotyczące] armii markiza Spinoli) na planie *Perfekte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda...* Numer 20. objaśnia położenie nowej kwatery markiza Spinoli, a 28. – jego dawną kwaterę. Są także wskazane kwatery pozostałych jego dowódców, np. 27. kwatera Sr. Baglione oraz skład amunicji pod numerem 32. Opisano także bastiony broniące bram miejskich: 35. bramy antwerpskiej, przez którą prowadzi droga do Antwerpii („De Wegh na Antwerpen”, oraz 36. bramy „Ginnekenche Poort”, od której prowadzi droga do założonego w tej wsi obozu Spinoli. Na drodze tej pokazano potyczkę opisaną w objaśnieniu 33. Na zachód od tej bramy znajdują się rozlewiska opisane w legendzie jako „34. Dit Land wert vande Stad onder water geset”, czyli teren zatopiony przez miasto. Natomiast na planie przy numerze 34. zapisano „Dit Landt wert van de Stadt onder water geschut” czyli teren ten chroni miasto dzięki wodzie.

Trzeci omawiany plan to ponownie grafika na druku ulotnym *Abriss der Statt und Festung Breda / wie solche vom Spanischen Läger umbsingelt* nieznanego autora wydana we Frankfurcie nad Menem, drukowana przez Sigismunda Latomo. Plan opracowany w orientacji wschodniej zawiera dwie krótkie legendy: jedną w języku zachodniofryzyjskim i drugą po niemiecku. Legenda „Erklärung der Ziffern in diesem Kupfferstueck” czyli objaśnienia cyfr w tym miedziorycie są wydrukowane staranniej niż te umieszczone na samej mapie. Zawierają one w tłumaczeniu następujące objaśnienia: 1. Rynek; 2. Główny kościół; 3. Ratusz; 4. Kaplica św. Jana; 5. dolinka rzeki Mark – Merckenthal; 6. trakt do Haege; 7. trakt do Ginneken; 8. trakt Gasthuy (Zajazdowy); 9. Zamek i dwór książęcy, także gubernatora Justinusa von Nassau. Za zamkiem jest duży bastion. A. Fort Royal (Królewski); B. Kwatera [Paola] Baglioniego z mostem zwodzonym; C. Młyn wodny; D. [wieś] Ginneken. Legenda w języku zachodniofryzyjskim jest „wydrapana jak kura pazurem na płycie”, różni się nieco i jest krótsza. Objasnienia od 1 do 8 są identyczne, po czym rozbudowane objaśnienie 9. zastępują dwa zwięzłe: 9. Zamek oraz 10. Bramy miejskie z żelaznymi wrotami (ryc. 6). Wszystkie objaśnienia dotyczą tylko miasta, nie odnoszą się do oblężenia. Zapewne kopiowano plan w pośpiechu ze starych materiałów kartograficznych.

Kolejny anonimowy plan oblężenia Bredy *Obsidio Bredae perfecta* wydany był przez oficynę Plantiniana w Antwerpii w 1627 r. w książce Hermana Hugo pt. *Sitio de Breda rendida a las armas del Rey don Phelipe IV. a la virtud de la infante Doña Isabel, al valor del Marques Ambr. Spinola ...*, do

¹⁶ Po śmierci Maurycego Orańskiego książę Fryderyk Henryk Orański ostatni raz bezskutecznie próbował szturmować pozycje hiszpańskie, ale 13 maja 1625 r. wycofał się.

Erklärung der Ziffern in diesem Kupfersücht.

1. Der Markt / 2. die große Kirch / 3. Rath Haus / 4. S. Johannis Capell / 5. Merckenthal / 6. Haegsche Straß / 7. Straß nach Sinnencken / 8. Gasthaus Straß / 9. das Casteel vnd Prinsen Hoff / darinn der Subernator Justinus von Nassaw hofschätz / hinder dem Casteel ist ein groß Hornwerck / Ander Woschfort ligt das Bollwerck genanne Trus Manhsfelt / Andere Doll. Horn. vnd Aussenwercken sind im Kupfersücht vor Augen.

Lit. A. Fort Royal. B. Quartier von Baglioni mit der Schiffbrück. C. Wassermühl. D. Sinnencken.

Frankfurt am Mayn bey Sigismund Latomo. 1624

1. De Markt
2. De groote Kerck
3. Het Stadthuys
4. Sr Lars Capelle
5. Merckendael
6. Haeg/heynde
7. Ghanneken/heynde
8. Gasthuys/heynde
9. Het Casteel
10. Poorten met t/sercooy/poorthen

Ryc. 6. Fragmenty druku *Abriss der Stadt und Festung Breda...* niedatowanego, drukowanego przez Latomo: część planu Bredy i dwie legendy (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

której ilustracje i ten plan były rytowane przez Cornelisa Galle. Mapa opracowana w orientacji wschodniej była zamieszczona na stronie 133. Legenda składa się ze zwiezłych łacińskich objaśnień numerowanych wielkimi literami od A do O. Osiem pierwszych objaśnień od A do H to oznaczenia obozów, założonych przez oblegające Bredę wojska hiszpańskie, opisanych imionami ich dowódców, np. „A. Statio Marchionis Spinolae” czyli stanowisko dowodzenia markiza Spinoli, głównodowodzącego oblężeniem miasta; „E. Statio Paoli Ballionij” czyli obóz włoskiego dowódcy Paola Ballione (ryc. 7a). Dalej pod literą I. „Aggeres tormentarij interni” czyli umocnienia linii wewnętrznej, a na planie – bateria armat; „K. Interior circulus” czyli umocnienia linii kontrwalcynnej od zachodniej strony miasta (oznaczone na planie trzema wystąpieniami litery „K”), chroniące wojska dowodzone przez Niemca Ernsta, hrabiego Isenburga (obóz oznaczony „D”) przed wypadami obrońców Bredy (ryc. 7b). Literą „I” oznaczono dwukrotnie baterie wbudowane w linię kontrwalcynną.

- (a)
- A. *Statio Marchionis Spinolae.*
  - B. *Statio Magistri Equitum.*
  - C. *Statio Baronis Balanconij.*
  - D. *Statio Comitis Iseburgici.*
  - E. *Statio Paulli Ballionij.*
  - F. *Statio Baronis Beauuoixij.*
  - G. *Statio Caroli Roma.*
  - H. *Statio Comitis Anholtini.*
  - I. *Aggeres tormentarij interni.*
  - K. *Interior circulus.*
  - L. *Niger Agger, vt vocabant.*
  - M. *Agger nouus duplici sepe.*
  - N. *Stagna arte facta.*
  - O. *Fossa a Marchione iacta longitudine 2200 pedum ad deriuandas aquas.*

(a)

(b)

Ryc. 7. Objasnienia i fragment treści planu *Obsidio Bredae perfecta* wydanego w 1627 r. (ze zbiorów Bibliotheca Academiae Vlnensis)

Literą „N.” oznaczono sztuczne stawy na północ od miasta, a literą „O.” fosę nawadniającą mokradła na przedpolu między linią kontrwalacyjną a murami obronnymi miasta (ryc. 7b).

Na planie, jak i na innych mapach wcześniejszych i późniejszych, stosowano pojedyncze sygnatury, np. znak krzyża łacińskiego na oznaczenie

kościół. Na planie sygnatura ta występuje w czterech miejscach: w obozie włoskiego dowódcy Carola Romy oznaczonym literą „G.”, przy linii cyrkumwalacyjnej na północ od obozu „D.”, w centrum miasta Bredy oraz w pobliżu obozu „A.”. Podobnie jak inne sygnatury powszechnie znanych obiektów, np. rzek, dróg, pojedynczych drzew itp., nie została ona włączona do objaśnień w legendzie.

Ostatni z pięciu omawianych planów oblężenia Bredy to mapa atlasowa opracowana przez Joana Blaeu’a (1596–1673)¹⁷ *Breda obsessa et expugnata a Celsissimo Friderico Henrico Principi Arausionensium...* Amsterdam 1637 r.; z dedykacją *Magno Principi Guilielmo Mauricio Celsissimi Frederici Henrici...*, wydana także w *Atlas van Loon*, vol. XVI, *Tooneel der Steden van’s Konings Nederlanden, met hare Beschrijvingen, uytgegeven* by Joan Blaeu, Amsterdam 1 January 1649. Opracowana w orientacji wschodniej pokazuje kolejne oblężenie Bredy w 1637 r. oraz odbicie miasta przez wojska Republiki Niderlandzkiej. Rozmieszczenie oddziałów oblegających było nowe, ponieważ po wkroczeniu do miasta w 1625 r. Hiszpanie szybko zdemontowali swoje linie obronne oraz związane z nimi zmiany dróg i groble wokół Bredy, aby uniemożliwić armii niderlandzkiej użycie ich do natychmiastowego odbicia Bredy. Fosy były zasypane ziemią z wałów, burzone umocnienia itp.¹⁸

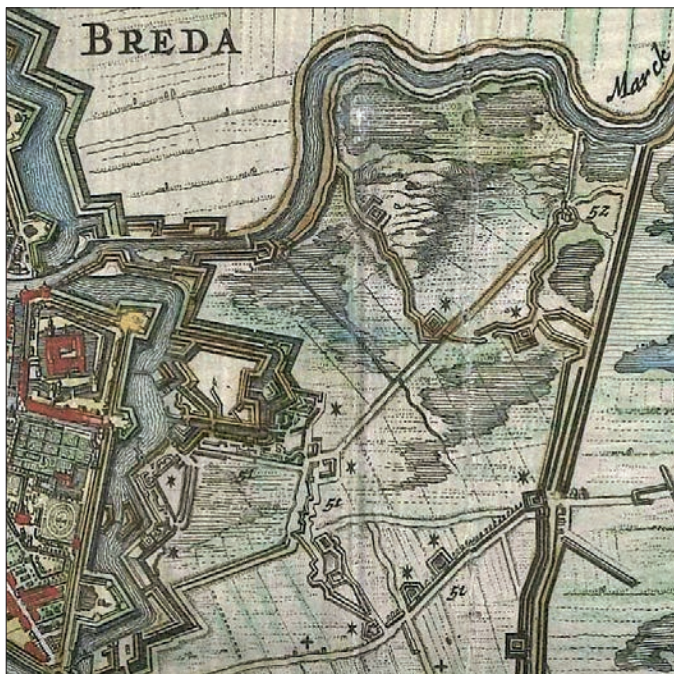
Z omawianych planów oblężeń *Breda Obsessa et expugnata a Celsissimo Friderico Henrico Principe Arausionensium* był opracowany najpóźniej i może dlatego jego legenda wydaje się najnowocześniejsza. Również treść mapy na pierwszy rzut oka wygląda precyzyjniej. Umocnienia wokół miasta pozostały, ale jakby było brak wojska. Na poprzednich planach widać było oddziały maszerujących żołnierzy, kawalerię szarżującą na polach bitewnych, spacerujących pojedynczo żołnierzy, statki pływające po rzece itp. Plany były wypełnione kompozycjami graficznymi, a sygnaturami oznaczono jedynie obiekty topograficzne i to nie wszystkie. Na tym planie to znikło; kompozycje graficzne pokazujące stacjonowanie wojsk zostały zastąpione odpowiednimi sygnaturami objaśnionymi w legendzie. Co prawda nie były one jeszcze postrzegane przez Joana Blaeu’a jako najważniejsza forma prezentacji, bowiem w legendzie zostały umieszczone między objaśnieniem 51. a 52. (ryc. 8), jakby „wstydliwie ukryte” i tylko na próbę. A przecież z dzisiejszego punktu widzenia były one nowatorskie.

Blaeu objaśnienia w legendzie zorganizował dwustopniowo. Pomiędzy objaśnienia pierwszego stopnia od A do L, wpisał objaśnienia drugiego stopnia opisane liczbami od 1 do 51. Po objaśnieniu 51 dodał pięć sygnatur, a następnie kontynuował objaśnienia 52–55 dotyczące konkretnych obiektów stałych.

¹⁷ Na mapach i w atlasach drukował swoje imię Jean, Joan, Ioan, Guiliamus lub Johannes.

¹⁸ Breda pozostawała w rękach Hiszpanii przez 12 lat, zanim została odbita przez Frederika Hendrika 11 października 1637 r. po oblężeniu trwającym niecałe trzy miesiące.

A. Quart. de Son Altesse le Prince d'Orange 1. Logis de Son Altesse 2. Logis des Etats Généraux 3. Le Serg. majeur Witte 4. Logis de Monf. le Prince Electeur 5. Monf. Porfveal Quartiermestre gñal. 6. Regiment du Colonel Blauterive Franc. 7. du Duc de Candale 8. Maisonneubre 9. Garnison 10. Chastillon 11. Comte Mauritz 12. Herbert. Anglois.			13. Goring 14. Colpoyer 15. Morgan 16. Comte de Solms 17. Brederode 18. Six Compagnies Extraordinaires sous le Cap. de la Garde de son Altesse 19. Quartier de l'Artillerie 20. Logis de M ^r . Brederode gñal de l'Artill. 21. Thomas vanden Honert M ^r . des Chariots 22. Village de Ginneken.			23. Logis dud ^t . Comte 24. Regiment dud ^t . Comte. Allemands 25. Erent Ruyter. Flamands. 26. Beverweert. Hollandois. 27. Wynbergen 28. Northollandois. 29. Ament. Escoibois. 30. Sandelan 31. Balfour		
B. Quart. du C. Guillaume de Nassau Marechal de Camp								

C. Quartier de la Cavallerie 32. Siegh Dorp 33. Quartier de l'Artillerie 34. Quartier du C. Henry de Nassau Couven ^r . de Fryse 35. Logis dud ^t . Comte 36. Regiment dud ^t . Seigneur. Frysons. 37. Lieut Colonel Steincalfs. Allem. 38. Aylma. Frysons. 39. Anglois.			39. Quartier de l'Artillerie D. Quart. du Colonel Varich, au grand Parc 40. Regiment dud ^t . Colonel. Gens de la Colbre et d'Wrecht 41. Q. de l'Artillerie E. Quart. du Commandeur Forens 42. La Compag. Colonnelle F. Quart. du Lieut. Colon. Bghuysen 43. Son Regiment.			G. Quartier de la Cavallerie a Teteringen H. Q. de la Cavall. a Neufenhou I. Q. de la Cavall. a Bavel K. Q. de la Cavall. a Naghe L. Q. de la Cav. a Ter. Heijde 44. Logis de Nicol. Kien Commis gñal des Vvires 45. Q. des Navires et Bateaux 46. Le commencement des Ap proches de son Altesse 47. Le commencement des Ap proches de son Altesse 48. Approches des Francois			49. App. des Anglois 50. du C. Guillaume 51. du C. Henry †. Cavallerie en garde. ‡. Corps de garde. ⊠. Bateriais †. Pays inondé ⊠. Redoutes 52. Maison de plaisance 53. Esclufes 54. Le grand Dam dans le March 55. Moulin a eau		
--	--	--	--	--	--	---	--	--	---	--	--

Ryc. 8. Fragmenty objaśnień i planu oblężenia J. Blau'a *Breda Obsessa et expugnata a Celsissimo Frederico Henrico Principe Arausionensium*... opracowanego w 1637 r. (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

Objaśnienia pierwszego stopnia zawierały następujące informacje, np. dla litery „A”: Koszary dowódcy Jego Wysokości Księcia Orańskiego, a wewnątrz tego obszaru opisano 22 obiekty, w tym 1. Kwaterę Jego Wysokości, 2. Kwaterę Stanów Generalnych, 3. Kw. sierżant-majora Wütza, 4. Kwaterę Księcia Elektora, 5. Kw. Persevala, kwatermistrza głównego, 6. Kw. regimentu pułkownika Hauterive, 7. Kw. księcia de Candale itd.

Kolejne objaśnienie pierwszego stopnia: B. Koszary ks. Guillaume de Nassau, marszałka polnego, a na ich obszarze: 23. Kwatera wspomnianego księcia, 24. Regiment wspomnianego księcia; niemiecki itd. D. Koszary pułkownika Varicka, w wielkim parku: 40, 41. Regiment wspomnianego pułkownika, ludzie z Geldre i Utrechtu, 42. Bateria artylerii. Dalej wymienię tylko objaśnienia oznaczone literami: E. Koszary komandora Ferensa; F. Dowództwo podpułkownika Boshuysen, G. Koszary kawalerii w Teteringen, H.–L. inne koszary kawalerii w okolicznych wsiach. Całość legendy kończą objaśnienia obiektów terenowych, takich jak „52. Maison de plaisance” czyli dom przyjemności, „54. Le grand Dam dans le Marck” – wielka tama na rzece Mark, „55. Moulin a eau” – młyn wodny (ryc. 8).

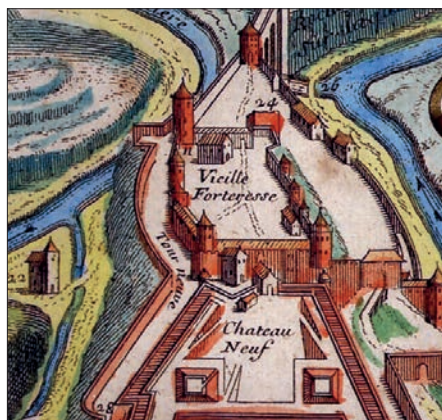
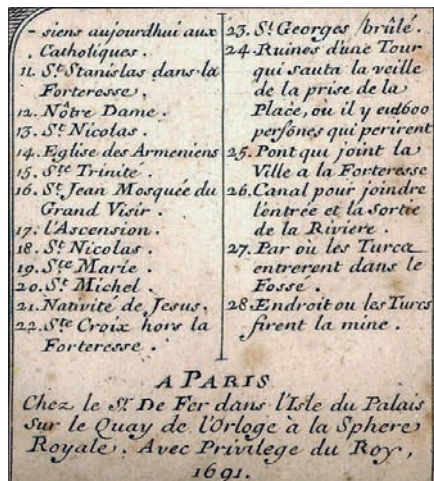
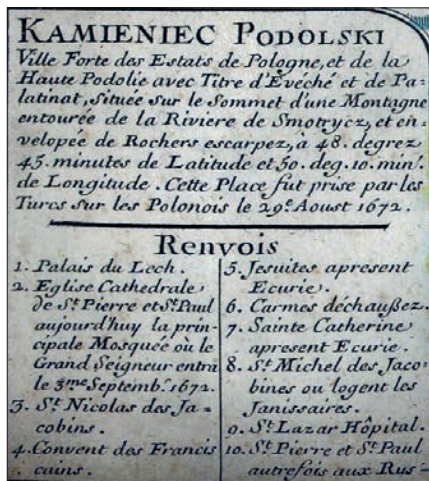
Z punktu widzenia badacza rozwoju metod prezentacji najciekawsze są sygnatury i ich objaśnienia umieszczone w legendzie między numerami 51. a 52. dotyczące zastosowanych sygnatur, czyli znak krzyżyka – „Cavallerie en garde” (kawaleria na przedpolu ufortyfikowanego miasta), gwiazdka sześcioramienna – „Corps de garde” (korpus piechoty), prostokąt – „Batteries” (baterie dział), krzyż ośmioramienny – „Paijs inondé” (obszary niedostępne), w czarnym kwadracie biały kwadrat – „Redoutes” (reduty).

* * *

Jako przykład z końca badanego okresu wybrano plan z obszaru Rzeczypospolitej *Kamieniec Podolski Ville Forte des Estats de Pologne...* opracowany i wydany przez Nicolasa de Fera w Paryżu w 1691 r., w dziele *Introduction a la Fortification, Dediée a Monseigneur le Duc de Bourgogne*¹⁹ z bardzo długim tytułem wyjaśniającym francuskiemu czytelnikowi, że to „ufortyfikowane miasto znajduje się na wysokich wzgórzach nad Smotryczem. Dla dokładniejszej lokalizacji podano współrzędne geograficzne i że zostało odebrane Polakom przez Turków 29 sierpnia 1672 roku²⁰ na podstawie zawartego wówczas

¹⁹ L. Opyrchał, *Plany Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, r. 61, 2016, nr 2, s. 93–94; także T.M. Nowak, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych*, w: *Z dziejów Kartografii*, t. V: *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 157–166.

²⁰ W oryginale: *Kamieniec Podolski Ville Forte des Estats de Pologne, et de la Haute Podolie avec Titre d'Evêché et de Palatinat, située sur le Sommet d'une Montagne entourée de la Riviere de*

Ryc. 9. Fragmenty planu Kamieńca Podolskiego wydane go przez de Fera w 1691 r.: (a) tytuł i objaśnienia, (b) fragmenty obrazu miasta i Górnego Zamku

traktatu buczackiego. Miasto było okupowane aż do zawarcia traktatu karłowickiego w dniu 26 stycznia 1699 roku”.

Na rycinie 9 nie widać zbyt wielu zmian dokonanych przez Turków w czasie 27-letniej okupacji miasta. A przecież większość świątyń zamieniono na meczety, zniszczono cmentarze, wyburzono domy, a przy katedrze św. Piotra i Pawła wybudowano minaret. W mieście ulokowano 10-tysięczny garnizon. Jedyne zmiany, które pokazuje plan to zapisane w objaśnieniach, tu zwanych „Renvois” (czyli odsyłacze) 2, 16, 23, 24, 27 i 28, że: „2. Katedrę zamieniono na meczet, który 3 września odwiedził wielki wezyr”; „16. Kościół św. Jana

Smotrycz, et envelopée de Rochers escarpez, à 48. degrez 45. minutes de Latitude et 50. deg. 10. min. de Longitude. Cette Place fut prise par les Turcs sur Polonois le 29e Aoust 1672.

zamieniony na meczet Wielkiego Wezyra”; „23. kościół św. Jerzego został spalony; „24. oznaczone są ruiny wieży, która została wysadzona w przeddzień zdobycia fortecy i wówczas zginęło 600 osób”²¹; „27. miejsce, w którym Turcy przekroczyli fosę oraz „28. miejsce, gdzie Turcy kopali podkopy i wysadzali mury obronne”.

Treść planu nie potwierdza faktu wypędzenia Ormian i zastąpienia ich ludnością żydowską. Nadal obok rynku polskiego („Place du Lech”) widnieje rynek ormiański („Palais et Place des Armeniens”), co jest kopiowane przez innych kartografów na planach Kamieńca Podolskiego, np. przez Matthausa Meriana syna²² na planie wydanym w *Theatri Europaei...* przez spadkobierców Meriana we Frankfurcie nad Menem i drukowanym przez Johanna Gorlina w 1698 roku²³.

3. Objaśnienia zawierające nazwy własne odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie literami lub liczbami

Równoległe w tym samym czasie opracowywano mapy, na których objaśnienia były krótkie, składające się z jednego słowa i odnosiły się do obiektów oznaczonych w treści mapy literami lub liczbami. Takie rozwiązanie twórcy map stosowali przynajmniej w trzech przypadkach: po pierwsze gdy dane o obiektach chcieli zebrać w pewne całości, które dawały pewną nadrzędną informację, a rozbieżność jej w przestrzeni geograficznej mapy było ich zdaniem niewystarczające i to prezentuje pierwszy przykład (mapa Montanusa). Drugi przykład (mapa Münstera) ilustruje zamiar tłumaczenia nazw z jednego języka na drugi, np. z dawnych łacińskich (czytaj starożytnych rzymskich) nazw na nowożytnie. Trzecim powodem takiej redakcji był po prostu brak miejsca na mapie, ponieważ właśnie tam treść była zbyt zagęszczona (mapa Orteliusa).

Pierwszym przykładem jednowyrazowych objaśnień jest mapa świata opracowana przez Hiszpana Benito Ariasa Montanusa (1527–1598) *Orbis tabula Ben. Aria Montano Auctore...* (tytuł z karty poprzedzającej mapę) w wydaniu z 1571 r. wraz z dwiema mapami Ziemi Świętej rytowanymi przez Pietera Huysa, Joannesa Wierixa i Pietera van der Heidena. Ukazała się w *Liber Ioseph, sive, de Arcano sermone ad sacri apparatus instructionem...* w części pierwszej *Phaleg sive De gentium sedibus primis orbisque terrae sive liber*

²¹ Wysadzenie Czarnej Baszty na Górnym Zamku było zauważone w Europie i w różny sposób komentowane. Uczynił to zapewne szlachcic kurlandzki niejaki Hejking dowódca artylerii zamkowej i miejskiej, co stało się podstawą do sienkiewiczowskiej wersji zdarzeń w powieści *Pan Wołodyjowski*. Według: J. Kijas, *Źródła historyczne Pana Wołodyjowskiego*, „Pamiętnik Literacki”, nr 43, 1952, z. 3–4, s. 1141.

²² L. Opyrchał, op. cit., s. 95–96.

²³ Katalog Biblioteki Narodowej: <https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,MTC1MTY2MDc/0/#info:meta data> (dostęp 12.10.2021).

tomu VIII dzieła *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine...* tzw. antwerpskiej „Polyglot Bible”, wydawanego w latach 1568–1572²⁴. Publikacja ta, rozpowszechniana w Antwerpii przez królewskiego drukarza Christophera Plantina składa się ośmiu woluminów z tekstem zapisanym po hebrajsku, grecku, łacinie oraz w językach aramejskim i syryjskim, została dedykowana królowi Hiszpanii Filipowi II. W tej pierwszej części, której treścią jest geograficzne opisanie świata, zamieszczono mapę na dwóch planiglobach w formacie plano z tytułem w lewym górnym rogu *Benedict. Arias Montanus Sacrorum Geographiae tabulam ex antiquissimorum cultor. Familiis a mose recensitis: ad Sacrum Libror explicandor...* 1571. Zawiera ona skąpą informację geograficzną, prawie całkowicie zaczerpniętą z *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusa. Na lądach oznaczono przebieg łańcuchów górskich oraz biegi rzek, ale tylko po kilka na każdym kontynencie. Sześć wiatrów zobrazowano dmącymi puttami i nazwano w trzech językach zastosowanych na mapie. Motywami dekoracyjnymi są żaglowce i monstra morskie. Mapa została zaopatrzona w objaśnienia umieszczone w oddzielnych ramkach, każde w trzech językach²⁵. Cyframi rzymskimi i liczbami arabskimi oznaczono na mapie i w objaśnieniach nazwy siedzib („sedes”) plemion hebrajskich (Izraela) oraz miejsc ich zamieszkania w poszczególnych obszarach świata (ryc. 10).

W rozmieszczonych w trzech rogach i pośrodku nad mapą ramkach zapisane zostały przez Montanusa objaśnienia dotyczące plemion żydowskich zamieszkujących świat („Pars orbis”). Wywodziły się one od synów Jafeta („Iapheth filior.”): Gomer, Magog, Madaj („Madai”), Jawan („Iauan”), Tubal („Thubal”), Meszek („Mesech”) i Tiras („Thirax”)²⁶ i zostały oznaczone rzymskimi cyframi od I do VII, które rozmieszczono w poszczególnych częściach świata. Dalej w objaśnieniach ustawiono siedziby ludów pochodzących od trzech synów Gomera („Filior. Gomer sedes”): Aszkanaz („Aschenaz”), Rifat („Riphath”) i Togarma („Thogarma”) – oznaczonych rzymskimi cyframi od VIII do X. Poniżej kolejne ludy, tym razem pochodzące od synów Jawana („Iavan”): Elisza, Tarszisz („Tharsis”), Kittim („Kithim”) i Dodanim – oznaczonych od XI do XIII. (ryc. 10b). Na rycinie 10 c pokazano zestawione nazwy ośmiu siedzib plemion pochodzących od Sema („Sedes filior. Sem”) i Arama („Sedes filior. Aram”). Pewną ciekawostką jest usytuowanie na obszarze Peru znanej z *Księgi Rodzaju* bogatej w złoto krainy Ophir zamieszkiwanej przez lud pochodzący od

²⁴ S. Zur, *Sacred Geography, Antiquarianism and Visual Erudition: Benito Arias Montano and Maps in the Antwerp Polyglot Bible*, „Imago Mundi”, vol. 55, 2003, s. 69–80.

²⁵ R.W. Shirley, op. cit., s. 77; także w: *Australia in Maps: Great Maps in Australia's History from the National Library's Collection*, J. Clark, ed., Canberra 2008, s. 24–25, link: <https://books.google.pl/books?id=CYJVNYBgSm0C&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> (dostęp 28.10.2021).

²⁶ Pisownia imion żydowskich potomków Adama za *Biblią Tysiąclecia*: <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1286> (dostęp 30.01.2021).

Ryc. 10. Fragment mapy *Orbis tabula Ben. Arias Montano* (a) oraz objaśnienia umieszczone na mapie: (b) na górze pośrodku i (c) po jej prawej stronie

Ofira (19), a w dzisiejszej Brazylii ludów wywodzących się od dwóch synów Joktana („Duo ex filii Iektan gentes”): Jobaba (21) i Sephermnos (22). Połączenie objaśnień nazw siedzib w rodzinne koligacje ludów żydowskich i zapisanie ich w stosownym schemacie poczynając od synów Noego, Sema, Chama i Jafeta, odpowiada faktom zawartym w Starym Testamencie, a umiejscowienie migracji Żydów w przestrzeni geograficznej daje właśnie omawiana mapa.

Drugi przykład sposobu objaśnień treści map, czyli z tłumaczeniami nazw z jednego języka na drugi, to mapa Sebastiana Münstera *Description nouvelle des Gaules*, rytowana i drukowana przez Heinricha Petri i dołączona do dzieła *Geographia* w 1552 r., na której objaśnienia składają się jedynie z nazw własnych, jak głosi tytuł legendy „La translation de noms des montagnes, flues & citez” – nazw gór, rzek i miast oraz niewymienionych w tym tytule krain, tj. „Aquitania Gascogne” (ryc. 11) lub „Campania Champaigne”. W treści mapy znalazły się także nazwy, których nie uwzględniono w objaśnieniach, jak na przykład rzeka nazwana na mapie „Loere Ligeris fl.” czyli po polsku Loara, a także kraje: „Francia”, „Pocardia” i „Lotharingia” – zapewne dlatego, że w starożytności te nazwy nie istniały i z oczywistych powodów nie miały swoich łacińskich odpowiedników.

Ryc. 11. Objąsnienia i fragment treści mapy i Sebastiana Münstera *Description nouvelle des Gaules* z 1552 r. (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France)

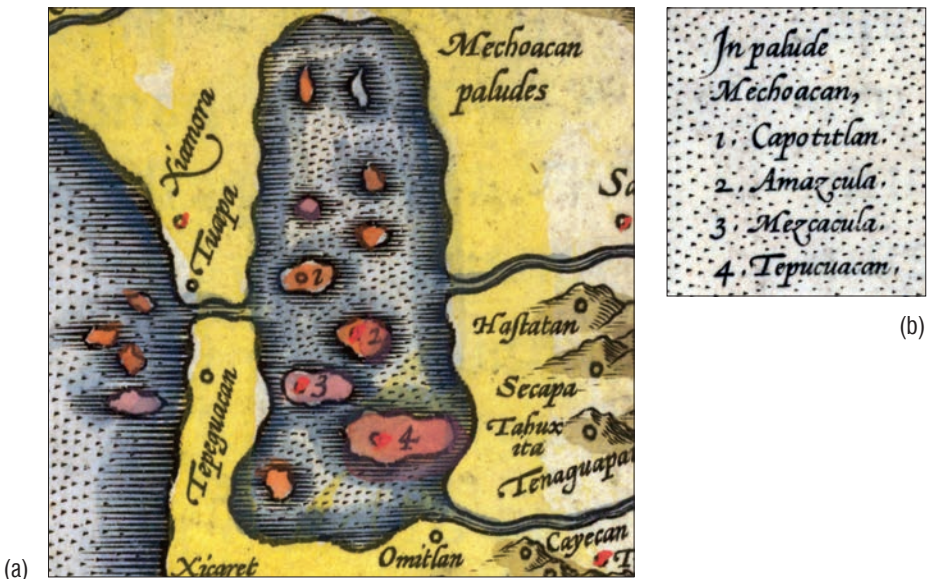
Trzeci przykład obrazuje kłopoty redakcyjne dawnych twórców map, którzy bagatelizując zasady generalizacji starali się, szczególnie na terenach egzotycznych dla europejskiego czytelnika, nanieść na mapę wszystko co tylko wiedzieli o odległych krajach i co potrafili jednoznacznie umiejscowić²⁷. Do tego celu wybrano mapę Meksyku uznanego antwerpskiego kartografa Abrahama Orteliusa pt. *Hispaniae Nova sive magna, recens et vera descriptio 1579*, która po raz pierwszy ukazała się w łacińskiej wersji językowej atlasu *Theatrum orbis terrarum*, drukowanego w Antwerpii przez Christophera Plantina. Legenda „Notularum circa Mexico explanatio” zawiera pełne nazwy niektórych (zapewne mniej znaczących) osad znajdujących się w okolicach miasta Meksyk, które zostały na mapie oznaczone kółkami (powszechnie stosowanym znakiem od połowy XV w.) oraz jedną z liter alfabetu łacińskiego (ryc. 12).

Na mapie są jeszcze cztery mniejsze legendy, które zostały umieszczone na wodach oceanu w pobliżu wybrzeży Meksyku. Jedna z nich składa się z nazw z obszaru rozlewiskowego zwanego Mechoacan („In palude Mechoacan”), gdzie na wyspach kolejno umieszczono odpowiadające nazwom cztery cyfry (ryc. 13).

²⁷ Wtłaczanie na powierzchnię mapy toponimów, jak i pozostawianie rozległych „białych plam” było dosyć powszechnym zjawiskiem w XVI i XVII wieku.

Ryc. 12. Fragment mapy Orteliusa *Hispaniae Nova...* z roku 1579: (a) jej treść w okolicach miasta Meksyk („Mexico”) i (b) objaśnienia toponimów

Ryc. 13. Mapa A. Orteliusa *Hispaniae Nova...* z roku 1579: (a) fragment treści oraz (b) objaśnienia z toponimami odnoszącymi się do osiedli na wyspach w „Mechoacan paludes”

(a)

(b)

Ryc. 14. Fragmenty mapy Orteliusa *Hispaniae Nova...* z roku 1579: (a) obszar z oznaczonymi kopalniami srebra oraz (b) noty mówiące o kopalniach srebra

Ortelius wiele uwagi poświęcił objaśnieniom brzmienia nazw miejscowości, ale inne obiekty geograficzne nie znalazły u niego zainteresowania – żaden nie znalazł się w objaśnieniach („*explanatio*”), nawet miejsca pozyskiwania srebra, które powinny były zainteresować XVI-wiecznego czytelnika. Przecież bogactwo królestwa Hiszpanii wówczas pochodziło głównie z ich eksploatacji²⁸. Zapewne wynikało to z faktu przekłamania w oznaczeniu występowania kopalń srebra. Sygnaturą rombu w środku z kółeczkiem oznaczył tereny, na których nie podał żadnej innej informacji, jakby tereny te były mu zupełnie nieznanymi (ryc. 14a). Natomiast noty o występowaniu tego bogactwa, np. minerał srebra („*Argenti minerae*”), kopalnie srebra („*Fodinae argenti*”), w tych górach jest wiele kopalni srebra („*His montibus maxima argenti copia effoditur*”), zapisał zupełnie na innych obszarach, daleko położonych na zachód lub na północ od pokazanego sygnaturami (ryc. 14b).

Wydaje się, że przykład mapy z oznaczonymi na mapie kopalniami srebra, ale nieobjaśnionymi w legendzie przez Orteliusa jest dowodem na to, że

²⁸ T. Hillerkuss, *Las Minas de la Nueva Espana en los mapas del Siglo XVI. Un secreto del Estado?*, „*Apuntes*”, vol. 26, 2013, no. 1, s. 10–25; PDF: <http://www.scielo.org.co/pdf/apun/v26n1/v26n1a02.pdf> (dostęp 3.10. 2021)

jeszcze wówczas nie oczekiwano od kartografa objaśnienia znaczenia zastosowanych przez niego sygnatur. Wszelkie powtarzalne na mapie znaki graficzne mogły być objaśnione, ale jeszcze do końca XVI w. nie było to zasadą.

W artykule do tej pory omawiane były objaśnienia, które dotyczyły winiety i znaków graficznych lub kompozycji znaków konkretnych obiektów w zasadzie z użytą w objaśnieniu niepowtarzalną nazwą własną.

Pierwszy sposób relacji znak graficzny – objaśnienie: pierwszy przykład – jeżeli na mapie narysowane były baterie armat, to do objaśnień nie przenoszono winiety armaty, tylko oznaczano literą lub liczbą w konkretnym miejscu baterii, objaśniając je, np. artyleria pod dowództwem Igrekowskiego, a inne podobne zgrupowanie objaśniano artyleria dowodzona przez Iksińskiego. Inny przykład – na planie *Afbeeldinghe des Leghers onder tbeleyt van den Marquis Spinola...* objaśnienie „8. granica między Holandią a Brabancją” dotyczy trzech oznaczonych liczbą 8 odcinków granicy (linia utworzona z kropek). Natomiast pozostałe tak samo narysowane granice nie są w żaden sposób objaśnione, a zapewne granica ta biegnie dalej na wschód i zachód od oznaczonych jej odcinków. Kolejny przykład na tej samej mapie – objaśnienie „1. Wzdłuż tej drogi wszystkie artykuły pierwszej potrzeby dla armii są przewożone z Antwerpii...”, na planie dodatkowo jest wzdłuż drogi napis „Wech na Antwerpen” oraz trzykrotnie powtórzono liczbę 1., a jako znak graficzny zastosowano całą kompozycję zarysu drogi, po której idą pojedynczy żołnierze i oddział ze sztandarem. Inne dwie drogi na mapie oznaczone liczbą 4 objaśniono, że po nich przemieszczają się oddziały armii markiza Spinoli, ale na każdą z tych dróg transportowych składają się inne elementy kompozycji. Inny przykład z budowli miejskich – winiety kościołów, każda trochę inaczej wyglądająca, a w objaśnieniach pojawiała się nazwa własna tego obiektu, np. na planie Kamieńca Podolskiego „3. St. Nicolas des Jacobins”, lub inny krócej „12. Nôtre Dame” albo „13. St. Nicolas”. Na tymże planie jest trzeci kościół pod tym samym wzwaniem, który otrzymał niezależne objaśnienie „18. St. Nicolas”.

Drugi sposób relacji znak graficzny – objaśnienie: znaki, które wyraźnie pełniły funkcję sygnatur, jak identyczne winiety młynów, grobli, wałów obronnych, tereny podmokłe i zalewowe, itp. i nawet gdy na mapie występowały kilkakrotne ich powtórzenia, tylko niektóre były objaśniane, np. z rozlewisk pod Bredą objaśniono tylko te, które zostały specjalnie zalane w celu zabezpieczenia się od nieprzyjaciela.

Reasumując, sporadycznie występujące obiekty otrzymywały indywidualne objaśnienia, a tworzone z nich legendy miały przypadkowy schemat zakresu informacji. Większość znaków graficznych tworzących mapę nie była objaśniana.

Jedynie plan oblężenia Bredy z 1637 r. opracowany przez Joana Blaua „nieśmiało” (na 65 tylko 5 objaśnia sygnatury) w legendzie dodaje objaśnienia także do „prawdziwych” sygnatur i dlatego w tworzeniu legend do

planów pól bitewnych wydaje się być ze wszech miar nowatorski, pomimo wprowadzenia pewnego chaosu w schemat objaśnień.

4. Objąśnienia odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie sygnaturami

W artykule do tej pory omawiane były objaśnienia, które dotyczyły winiet i znaków graficznych lub kompozycji obrazujących konkretne niepowtarzalne obiekty i ich zamienniki – litery lub liczby. Od tego rozdziału omawiam objaśnienia sygnatur, zaczynając od następujących map: Bawarii Philippa Apianusa z 1568 r., Świata Jodocusa Hondiusa z 1607 r., Chin Joana Blaeu'a z 1655 r., Portugalii Carla Alarda sprzed 1709 r. oraz księstw austriackich Nicolasa Sansona z 1657 r. Ci i inni autorzy map konstruowali legendy tak, że pierwsze objaśnienia odnoszono do sygnatur oznaczających miejscowości, ułożone poczynając od najważniejszych. W dalszej kolejności umieszczano zasoby i bogactwa naturalne, z których słynie dana kraina, a na końcu wybrane elementy naturalnego krajobrazu, jak rzeki, jeziora, góry. Ale oczywiście od tej bardzo ogólnikowej reguły były wyjątki i one także zostaną w tym rozdziale wykazane.

Taką właśnie kolejność objaśnień w legendzie do 24-arkuszowej mapy Bawarii pt. *Bairische Landtafeln...* w skali około 1:140 000 wydanej w Ingolstadt w 1568 r. (wznowionej w Monachium w r. 1651)²⁹ przyjął Philipp Apianus (1531–1589). Jako pierwsze objaśnione sygnatury wymienił „Reichsstatt” (wolne miasto Rzeszy), „Bistumb” [właściwie Bistum] (biskupstwo), „Klöster” [właściwie Kloster] (klasztór), „Statt” [właściwie Stadt] (miasto), „Marckt” [właściwie Markt] (miasto targowe), „Schlos Sitz” [właściwie Schloss] (zamek), „Dorff weiler” (wioska); na końcu znalazły się „Spiegelhütt” [właściwie Spiegelhütte] (huta luster huta), „Glaßhüt” [właściwie Glasshütte] (szkła), „Saltzpfan” [właściwie Salzpfanne] (warzelnia soli), „Aertzgrüb” [właściwie Erzgrüb] (kopalnia rud metali), „Wiltpadt” [właściwie Wildbad] („dzikie” czyli naturalne gorące źródło)³⁰. Legenda jest kontynuowana na sąsiednim arkuszu. Dodano tam dwie sygnatury: ruin „A. bürgkstall” (zameczyska) oraz „thailt Obern von Nidern Bairn.” (rozgraniczenia Górnej Bawarii od Dolnej). Apianus, jako jeden z nielicznych, a w XVI w. zapewne jedyne, podał objaśnienie granicy administracyjnej. Na arkuszu nr 24., na południe od Salzburga („Saltzburg”), wzdłuż rzeki Salzach („Saltza fl.”) oznaczono jedyne na całej mapie obszary występowania kopalń rud. Pokazano je jako sztolnie w zboczu

---

²⁹ Mapa była wydana w okładkach pt. *Chorographia Bavariae, Beschreibung Des Lands und Fürstenthumbs Obern und Nidern Baiern, sambt den umbligenden anstößen anderer Herrschaften Darinnen die Stet, Märckht, Clöster, Schlösser, auch etlich Dörffer, gebürg Wäldt, wasserflüss, See, Weyer, und anders (...).*

³⁰ L. Szaniawska, *Geological content on maps and in accompanying texts developed until the end of the 18th century*, „Polish Cartographical Review”, vol. 49, 2017, no. 2, s. 81–82.

Ryc. 15. Objaśnienia i fragment mapy Apianusa *Bairische Landtafeln* (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek)

góry zgodnie z sygnaturą objaśnioną w legendzie, a na mapie obok tego znaku umieszczono postacie górników pchających taczki z urobkiem (ryc. 15).

Dodatkowo na arkuszu nr 12 umieszczono specjalny tekst pt. Uwagi na temat osobliwych rzeczy w Bawarii („Observatio rerum Bavariae insignium”) dotyczący występowania ważnych dla gospodarki tego kraju surowców, takich jak m.in. łowne zwierzęta czworonożne, ptaki, ryby, rośliny uprawne, w tym zboża, zioła, ozdobne krzewy i drzewa, a po nich zapisano: „Kruszce niemal wszystkie: złoto najwyższej próby w okręgu Salzburskim. Srebro, miedź, żelazo i inne minerały, jak wiotriol [siarczan miedzi, żelaza i in.], alun, siarka, antymon itd., tak w okolicy Salzburga, jak i nad rzeką Regen i w Górnym Palatynacie. Marmurów liczne rodzaje: w tym najdoskonalsze, białe, czarne, czerwone i różnokolorowe. Wytwórnice szkła i luster nierzadkie w pobliżu gór Lasu Czeskiego. Warzelnie soli liczne, jak w Reichenhall, Halle pod Salzburgiem i w okolicy Berchtesgaden. Ciepłe źródła jak Gastein: wody lecznicze w Abbach, Göppingen [?], Wemding, Heilbronn Bur. [?] itp. Ropa naftowa [dosł. olej skalny] najdoskonalsza w pobliżu jeziora i klasztoru Tegernsee”. Jako następne bogactwa tego królestwa wymieniono: obiekty naturalne – „góry, lasy, jeziora, rzeki; oraz budynki jak i miasta (których jest 34), grody 96, klasztory 72, zamki, wsie, domy, ogrody i inne”. Jak widać, w „Uwagach” w żaden szczególny sposób nie wyodrębniono kopalni, a jedynie umieszczono je pośród innych dóbr znajdujących się w szesnastowiecznej Bawarii³¹. Z drugiej strony w legendzie

³¹ L. Szaniawska, *Geological content...*, s. 82.

nie dano objaśnień znaków graficznych obiektów naturalnych, jak góry, lasy itp., pomimo przywołania ich w „Uwagach”.

Redakcja mapy dokonana przez Apianusa jest przykładem arbitralnej decyzji, które z sygnatur otrzymują objaśnienia, a które nie. Można to jeszcze dobitniej napisać: renesansowi twórcy map byli zdania, że sygnatury obiektów pospolitych nie powinny „zaśmieczać” objaśnień, ponieważ są oczywiste.

W zupełnie nietypowy i bardzo ciekawy sposób Jodocus Hondius, który większości opracowanych przez siebie map nie opatrzył objaśnieniami, zredagował legendę do mapy występowania religii na świecie. W 1607 r. Jodocus Hondius wydał wraz z Corneliussem Nicolai i Johannesem Janssoniusem w Amsterdamie później wielokrotnie wznawiany atlas *Atlas Minor Gerhardi Mercatoris a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus atque illustratus*, w skład którego była włączona mapa *Designatio Orbis Christiani*³². W artykule treść tej mapy i jej objaśnienia są zilustrowane egzemplarzem wydanym w 1621 r., o czym świadczy numeracja paginy 675³³.

Na małoformatowej mapie (17,8 × 20,3 cm) pokazującej świat w odwzorowaniu pseudowalcowym zastosowano różne symbole identyfikujące poszczególne religie, np. chrześcijaństwo oznaczono krzyżem łacińskim, islam półksiężycem, a bałwochwalstwo strzałą (ryc. 16).

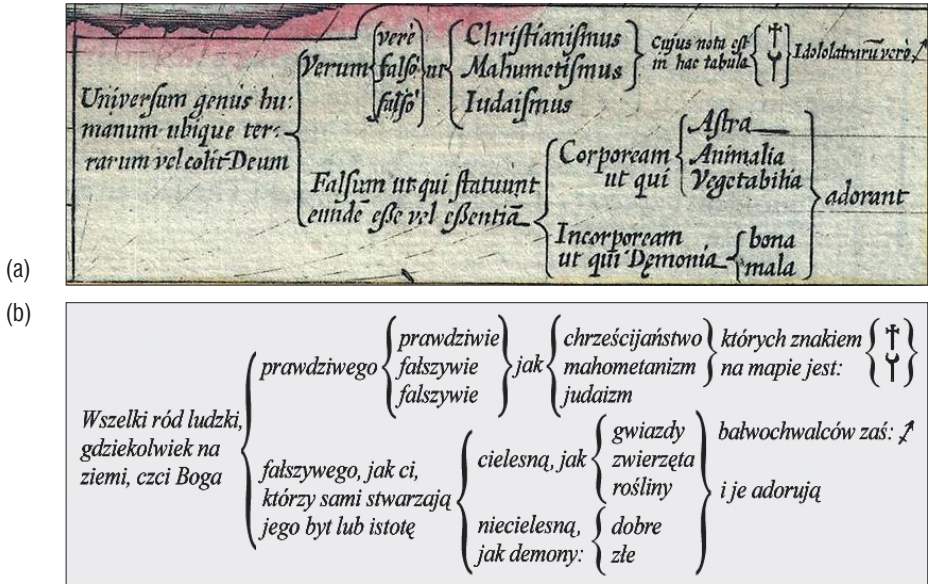

Ryc. 16. Fragment mapy Hondiusa *Designatio Orbis Christiani* pokazujący religie na obszarze Europy

Na terenie Europy zastosowano znak krzyża, a półksiężyc na Bliskim i Środkowym Wschodzie, natomiast na obszarze Północnej Rosji i Tartarii (Syberii) dodano strzałę, oznaczającą współwystępowanie ludów pogańskich (bałwochwalców), co pokazuje rycina 16. Natomiast rycina 17a pokazuje bardzo

³² R.W. Shirley, op. cit., s. 278; także C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, Amsterdam 1969, s. 510–513, Me 186.

³³ W wydaniu z 1607 r. była ona 661, co świadczy o powiększaniu objętości kolejnych edycji atlasu.

Ryc. 17. Fragment mapy Hondiusa *Designatio Orbis Christiani*: (a) schemat z zapisanymi po łacinie objaśnieniami sygnatur oraz (b) schemat przetłumaczony na polski przez autorkę

spektakularne, ułożone przez Hondiusa w formie schematu objaśnienia do treści mapy. Nadzrędné objaśnienie to: „Wszelki ród ludzki, gdziekolwiek na Ziemi, czci Boga”, dalej na prawo ze spinającą informację klamrą umieszczono objaśnienia: „prawdziwego”, poniżej „fałszywego”, poniżej „jak ci którzy sami stwarzają jego byt lub istotę” (schemat 17 b). Schemat jest objaśnieniem, z którego między innymi można odczytać, że jedyną prawdziwą religią jest chrześcijaństwo.

Gdy czytamy objaśnienia Hondiusa, narzuca się również pewna uwaga: w objaśnieniach uwzględnił on także Judaizm („Iudaismus”), ale nie dał żadnej sygnatury przy tej kategorii, i stąd nie ma na mapie oznaczenia występowania tej religii. Prawdopodobnie wynikało to z tego, że według autora mapy Żydzi, nie posiadając własnego terytorium, rozproszeni byli po całym świecie. Na obszarze Ameryki Północnej Hondius umieścił notę: „Tubylcy całej Ameryki nie znają Chrystusa i czczą Diabła, poza niektórymi miejscami, gdzie Hiszpanie założyli swoje kolonie, wśród których główne miejsca oznaczamy znakiem krzyża”³⁴.

Zawartą na mapie informację o wierzeniach na świecie dopełnia tekst zapisany na jej verso, zatytułowany „De Religionum diversitate per universum

³⁴ W oryginale: „Indigenae universae Americae Christum ignorant atque Diabolum colunt, nisi quibusdam in locis, quo Hispani colonias suas deduxerunt, quarum praecipuas hoc [znak krzyża] signo notavimus”.

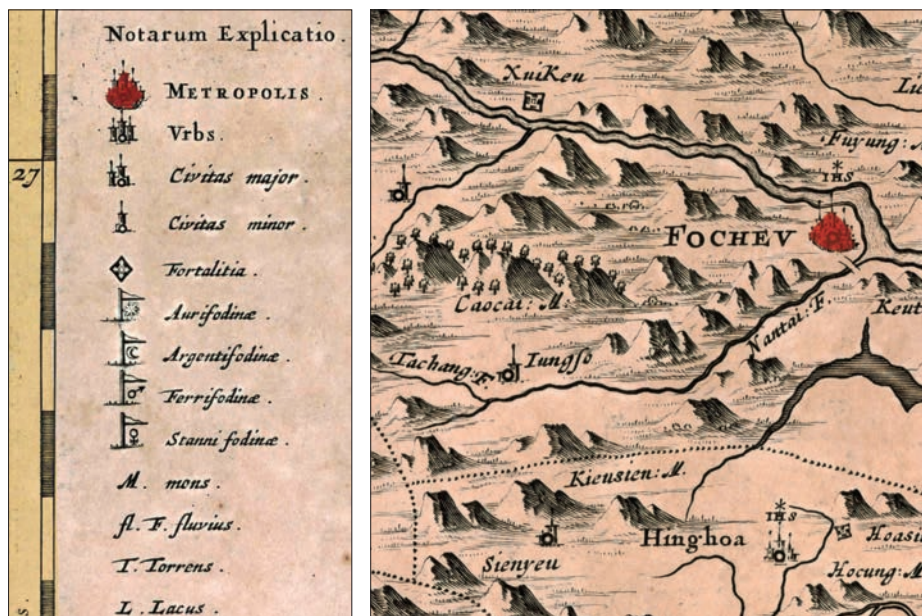
Orbem”. Pełni on także rolę objaśniającą to zjawisko. Rozpoczyna się od stwierdzenia, że wiara w jakiegokolwiek bóstwo jest immanentna wszystkim ludom: „Na podstawie długotrwałych wędrówek i morskich podróży można zauważyć, że we wszystkich zakątkach świata do tego czasu dokładnie zbadanych nie ma ludu, dzikiego czy barbarzyńskiego, który nie miałby jakiegoś uprzedniego pojęcia, jakiego mają boga i jak go należy czcić i taki lud wie, że ma boga i jak należy go czcić.”³⁵ Dalej pisze, że „ci bogowie mogli być różni i przykładowo podaje starożytnych Egipcjan, którzy czcili różne zwierzęta, czy Syryjczyków, Persów”. Potem zadaje pytanie, „który z nich jest prawdziwym bogiem – oczywiście jedyny stwórca Nieba i Ziemi, Ojciec, Syn i Duch Święty” itd.³⁶ Następnie Hondius wymienia krainy, gdzie są przedstawiciele różnych religii: „Wśród chrześcijan są różne wyznania, spośród których najprawdziwsze jest to, które jak najmniej odchodzi od apostołskiego przekazu. Są więc chrześcijanie w Brytanii, są w Hiszpanii, Galii, Germanii (podążam za porządkiem Ptolemeusza), Recji, Panonii, Norwegii, Szwecji, Rusi, Italii i na sąsiednich wyspach. Są także w Macedonii, Tracji, a także są rozproszeni na wyspach Morza Egejskiego. Również Afryka ma chrześcijan: w królestwie Abisynii, Kongo, Dangali [obecnie Sudan]. Ma ich i Azja pod władzą Turka, Moskwy [Rosja] czy Tartara [Syberia]. Są poza tym w Peruwii [Peru], Nowej Hiszpanii, są w Goa i na wyspach, do których dotarli nasi ludzie podczas wypraw handlowych. Uparci Żydzi trzymają się Starego Testamentu, gardząc Chrystusem. Ci są rozproszeni po całym świecie i bez ziemi, bez Boga, bez króla (tak niegdyś zapowiadanego) się tułają. Jest też nowa religia Turków, Arabów i Saracenów. Za najwyższego proroka mają Mahometa i w Koranie są zarażeni błędami od Żydów, Arian i pogan. Pogaństwo również rozciąga się daleko i szeroko. W nim jedni mają bożyszcza, inni ich nie znają, lecz czczą gwiazdy, zwierzęta, rośliny lub samego demona w różnoraki sposób, na którego opisanie nie jest tu miejsce. Z czego wynika, że – jeśli od prawdziwej wiary oddalisz się – skrzywienie błędami jest nieskończone”³⁷.

---

³⁵ Woryginalne: „Deprehensum est diuturnis peregrinationibus, navigationibusque per omnes Orbis angulos hactenus diligenter institutis nullam esse gentem tam feram, immanem aut Barbaram, quae non habeat sine doctrina anticipatam aliquam de Deo notionem, ut quamvis ignoret, qualem habere Deum, et quomodo colere oporteat, tamen et habendum et colendum sciat.”

³⁶ Woryginalne: „Vnus ille orator coeli et terrae, Pater, Filius, et Sp[iritus] Sanctus...”

³⁷ Woryginalne: „Sed Christianorum in quibusdam capitibus diversae sententiae sunt: illa multo verissima quae ab Apostolica paratura minimum recessit. Sunt ergo Christiani in Britannii, sunt in Hispania, Gallia, Germania (ordinem sequor Ptolemaei), Rhaetia, Pannonia, Norvegia, Suecia, Russia, Italia Insulisque vicinis. Idem per Macedoniam, Thraciam, Insulasque maris Aegaei dispersi sunt. Habet et Africa Christianos, in regno Abisinorum, Congo, Dangali. Habet et Asia varie sub Turca, Mosco, Tartaro. Sunt praeterea in Peruvia, Nova Hispania, sunt in Goa, Insulisque ad quas nostrorum Hominum potuerunt commercia peatingere. Iudaei contumaces veterem legem amplectuntur, spreto Christo. Hi per Orbem totum varie dispersi sine fide, sine solo, sine Deo, sine duce (ita olim praedictum) vagantur. Turcarum, Arabum, Saracenorum lex nupera est. Mahumetum pro summo Propheta habent, pleraque in Alkoranum ex Iudaeorum, Arianorum, Paganorumque

Ryc. 18. Objasnienia i fragment mapy Blaeu'a Fokien, *Imperii Sinarum...* z 1655 r.

Z taką formą dopełnienia tekstem na verso mapy informacji zawartych na mapie i w jej objaśnieniach, jaką zaprezentował Hondius, spotyka się bardzo często w renesansowych atlasach, np. Orteliusa, edycji map Mercatora w atlasach oficyny Hondiusów, Janssonów, a także w atlasach oficyny Blaeu'ów. Zapewne dlatego objaśnienia na mapach opracowywanych w tych oficynach były efemerydą, a nie koniecznością. Zastępowały je stronicowe, a Blaeu'a nawet wielostronicowe opisy prezentowanych obszarów³⁸.

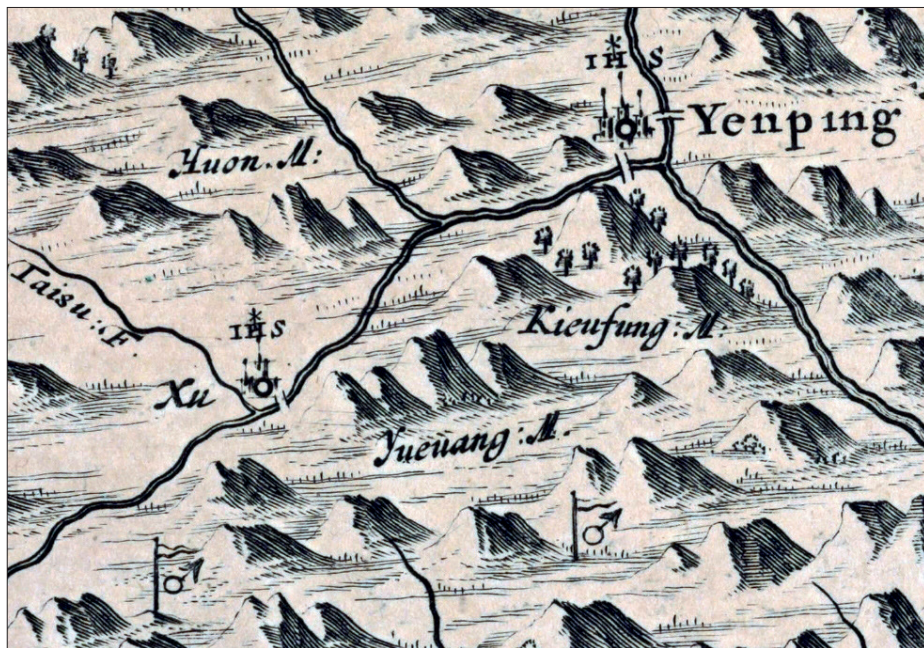
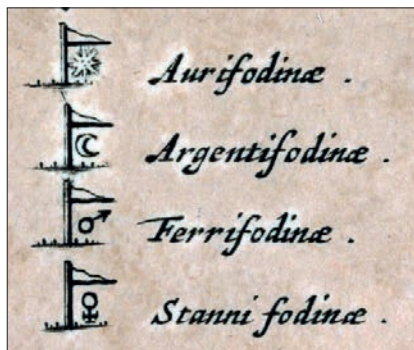
Taką efemerydą była mapa obrazująca chińską prowincję opracowana przez Joana Blaeu'a pt. *Fokien, Imperii Sinarum Provincia Undecima*, po raz pierwszy włączona w atlas *Novus Atlas sinensis a Martino Martinio Soc. Iesu Descriptus...*, wydana w oficynie Blaeu'ów w Amsterdamie w 1655 roku³⁹. Jak informuje jej tytuł, sporządzona była na podstawie danych zapisanych przez jezuickiego misjonarza Martino Martiniego, który podróżował po tym regionie w latach 1643–1650. Wykonana była w skali ok. 1:1 500 000. Legenda

erroribus fermentata sunt. Paganismus quoque longe lateque extenditur. In quo alii idola habent, alii ea nesciunt, sed vel Astra, vel Animalia, vel Plantas, vel ipsum Daemonem, modo omnes ritumque diverso, quem describere non est hujus loci. Ex quibus apparet, quum a vero discesseris, errorum anfractus esse infinitos.”

³⁸ J. Luczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne”, t. 78, 2013, z. 1, s. 74, 92–93.

³⁹ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, Amsterdam 1967, s. 195–198, BI 52–55.

Ryc. 19. Powiększony fragment legendy zawierający sygnatury wraz z objaśnieniem kopalni: złota, srebra, żelaza i cyny oraz ich prezentacja na fragmentach mapy Blaeu'a *Fokien, Imperii Sinarum...* z 1655 r.

„Notarum Explicatio” składa się z trzynastu objaśnień, których kolejność jest charakterystyczna dla XVII-wiecznych map ogólnogeograficznych. Jako pierwsze objaśniane są sygnatury oznaczające miejscowości: „Metropolis” (metropolie), „Vrbs” (miasta), „Civitas major” (miejscowości większe), „Civitas minor” (mniejsze) oraz „Fortalitia” (fortyfikacje) – ułożone poczynając od najważniejszych. W dalszej kolejności jako bogactwa naturalne wymienione zostały najważniejsze dla europejskiego handlu kopaliny, które występują w tej prowincji, a na końcu z elementów krajobrazu naturalnego oznaczono: „mons” (góra), „fluvius” (rzeka), „Torrens” (rozlewisko), „Lacus” (jezioro). Pierwsze dziewięć wymienionych objaśnień powiązanych jest z sygnaturami, natomiast cztery ostatnie opisują wstawione w miejsce sygnatury jednoliterowe skróty: „M.”, „fl. F.”, „T.”, oraz „L.” (ryc. 18).

W legendzie pod objaśnieniem sygnatur pięciu typów miast zamieszczono sygnatury i objaśnienia sygnatur zlokalizowanych w tej prowincji kopalni złota („Aurifodinae”), srebra („Argentifodinae”), żelaza („Ferrifodinae”) oraz cyny („Stanni fodinae”)⁴⁰ (ryc. 19).

Pola odsalania wody morskiej oznaczono i opisano jako „Salinae” (saliny) na mapie w okolicy miasta Ganhai (obecnie Nanhai w prowincji Guangdong) na wybrzeżu Morza Wschodniocchińskiego, w delcie Rzeki Perłowej. Jednak ich sygnatura nie została uwzględniona w legendzie mapy. Nawiasem mówiąc, w podobny sposób oznaczył saliny Carl Allard na mapie *Portugalliae meridionales plagae* sprzed 1709 r., umieszczając „Salinas” na południe od Lizbony (ryc. 20b), a drugie – większe i znane od starożytności – w pobliżu miasta Alcácer do Sal, i także nie wprowadził tego obiektu do legendy. Obaj kartografowie zapewne uważali uzyskiwanie soli z wody za rzecz pospolicie występującą w krajach nadmorskich i nie tłumaczyli znaczenia zastosowanego znaku umownego.

Porównanie legend na omówionych wyżej mapach wykazuje ich dużą zgodność: nadano im takie same tytuły „Notarum explicatio”, zawarto w nich te same kategorie obiektów geograficznych oraz jednakowo sformułowano objaśnienia. Zmieniono jedynie grafikę sygnatur – uproszczono je przy zachowaniu tej samej symboliki (ryc. 18 i 21).

Wspomniana wyżej mapa Carla Allarda (1648–1709) *Portugalliae meridionales plagae* wydana w skali około 1:720 000 w Amsterdamie przed 1709 rokiem, zawiera jeszcze inną specyficzną, choć nie tak rzadko pojawiającą się na mapach ogólnogeograficznych XVII w., kiedy toczono w Europie wiele długich wojen, kategorię: oznaczono na niej planowane i zbudowane obozy wojskowe wrogich armii: portugalskiej „Castrametationes Lusitanorum” (obozy

⁴⁰ Polski jezuita Michał Boym wraz z chińskim nauczycielem Andreasem Chên wykonali ok. 1652 r. rękopiśmienną mapę Chin, na której oznaczyli występowanie surowców mineralnych oraz w „Ad lectorem” objaśnili ich sygnatury zaczerpnięte z symboli astronomicznych. H.M. Wallis, A.H. Robinson, „6.121 Legend”, s. 257.

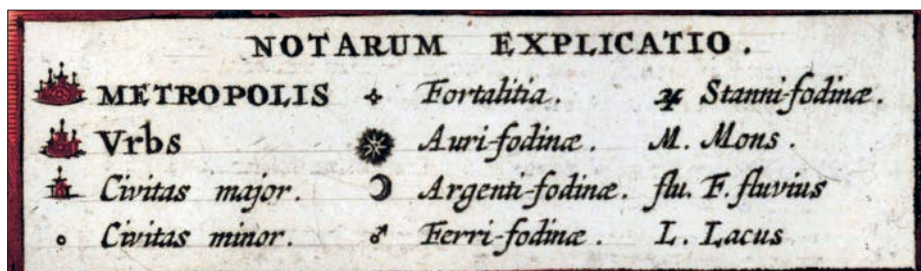

(a)

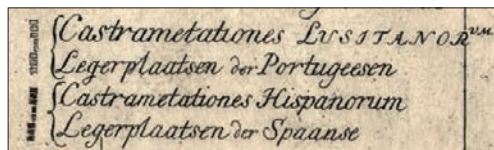
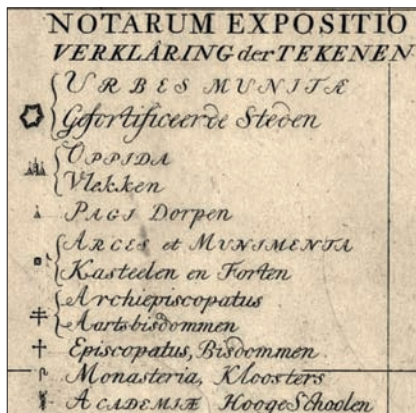
(b)

Ryc. 20. Saliny w chińskiej prowincji Fokien i w Portugalii na południe od Lizbony na mapach: (a) Blaeu'a *Fokien, Imperii Sinarum...* z 1655 r. oraz (b) Carla Allarda *Portugalliae meridionales plagae...* sprzed 1709 r.

Ryc. 21. Legenda z objaśnieniami położenia bogactw kopalnych na mapie Schenka i Valka *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin:...* 1700 r.

portugalskie) i hiszpańskiej „Castrametationes Hispanorum” (obozy hiszpańskie). Właściwie pozostała część legendy pt. „Notarum expositio = verklaring der tekenen”, zapisana po łacinie i niderlandzku, jest typowa dla tego okresu.

(a)

(b)

Ryc. 22. Objasnienia (a) i fragmenty mapy (b) Allarda *Portugalliae meridionales plagae...* sprzed 1709 r. z prezentowanymi własnymi i wrogimi obozami wojskowymi (ze zbiorów Biblioteca Nacional de Portugal)

Zawiera następujące objaśnienia: „Urbis munitae” (miasta warowne), „Opida” (miasteczka), „Pagi” (wsie), „Arces et Munimenta” (zamki i twierdze), „Archiepiscopatus” (arcybiskupstwo), „Episcopatus” (biskupstwo), „Monasteria” (monastery), „Academiae” (szkoły wyższe) (ryc. 22b).

Innym świadectwem, że mapa powstała w okresie wojennym, są umieszczone pod mapą główną plany i panoramy 12 ufortyfikowanych portugalskich miast z własnymi tytułami: „Lisboa, Torre de Belem, Setuval, Evora, Estremoz, Portalegre, Elvas, Olivença, Badajos, Albuquerque, Castel Branco, Villa Farina”. Na rycinach widać, że najważniejszym elementem treści planów były potężne mury obronne. Dlatego większość rycin nie pokazuje układu urbanistycznego miast.

* * *

Szczególne okoliczności powodowały zastosowanie przez renesansowych twórców map niestandardowych objaśnień. Za taki przykład na pewno można uznać objaśnienia wskazujące portugalskie i hiszpańskie obozy wojskowe, ale także objaśnienia bardzo skomplikowanego przebiegu granic podziału własności kościoła katolickiego w Cesarstwie Habsburgów. W artykule powołuję się na przykład mapy Nicolasa Sansona pt. *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain &c. Duches De Stirie, Carinthe, Carniole, Comte de Cilley, Marq.sat de Windes, et Autres Estats Unis et hereditaires aux Archiducs d’Austriche* wydanej w Paryżu w 1657 r.⁴¹, prezentującej zachodnią część Austrii. Znany francuski kartograf oznaczył w legendzie przynależność administracyjno-własnościową enklaw monogramami arcybiskupstwa i biskupstw, do których były przynależne. Na wybranym do ilustracji problemie fragmencie mapy widać, że legenda „Ces Lettres Signiffient...” wraz z nazwanymi prowincjami nie została pokolorowana, mimo pokolorowanych granic na mapie. W przypadku enklaw na mapie (ryc. 23) pokazują je widniejące skróty „E.B.”, „Ev. Ba.” lub „Ev. Bam.”, co w legendzie jest objaśnione jako przynależność do „E.B. Evesché de Bamberg” czyli biskupstwa Bambergu w Bawarii – pięciu enklaw na terenie Księstwa Karyntii (na mapie „Ertz Karnten = Duce Carinthie”).

Ryc. 23. Enklawy Biskupstwa Bambergu na mapie Sansona *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain &c. Duches De Stirie...* z 1657 r. (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France)

Inna mapa administracyjna pt. *Ertz-Hertzogthumb Oesterreich – Archiduche D’Austriche Haute, et Basse...* opracowana także przez Nicolas Sansona w 1657 r., wydana w atlasie *Cartes générales de toutes les parties du monde...*

⁴¹ Mapa ukazała się w atlasie *Cartes générales de toutes les parties du monde...* wydanym wraz z Pierre Mariette w Paryżu w 1658 r., no. 61.

opublikowanym wraz z Pierre Mariette w Paryżu w 1658 r., przedstawia granice własności kościoła katolickiego w Górnej i Dolnej Austrii. Jej legenda „Ces Lettres Signiffient...” podobnie jak obszarów zachodnich cesarstwa jest jedyną objaśniającą zastosowane sygnatury i dotyczy sygnatur liniowych – granic administracyjnych. Składa się dokładnie z takich samych objaśnień, pomimo że niektóre z granic nie występują na mapie. Zapewne była to legenda identycznie zapisana na każdym arkuszu mapy cesarstwa. Zawiera następujące objaśnienia: „A.S. Archev.ché [wstawione jakby poprawa błędu] de Saltzbourg / E.F. Evesché de Freisingue / E.P. Evesché Passaw / E.R. Evesché de Ratisbonne / Dans la Hongrie / h. Hungariee [!] g. Germanicè”. Jedyna różnica polega na pomalowaniu barwami trzech z siedmiu wyróżnień w legendzie. Niektóre granice na mapie są oznaczone barwami użytymi w legendzie, np. kolorem pomarańczowym oznaczono granice z Czechami i Śląskiem. Jest to mylące, bowiem tą samą barwą oznaczono granice enklawy z główną miejscowością „Trasmauv” (obecna Traismauer), opisanej inicjałem „A.S.”, a objaśnienie w legendzie „A.S. Archev.ché de Saltzbourg” określa przynależność enklawy do Arcybiskupstwa w Salzburgu. Na północy enklawa ta graniczy z inną enklawą „Hollenburg”, przynależną do „E.F. Evesché de Freisingue” czyli do biskupstwa Freising położonego Górnej Bawarii (ryc. 24).

Ryc. 24. Enklawy i legenda na mapie Sansona *Ertz-Hertzogthumb Oesterreich...* z 1657 r.

Co prawda, sygnatura granicy (linia z kropek) nie występuje w legendzie żadnej z tych dwóch map Austrii, ale zastosowanie odmiennych barw dla oznaczenia granic własności biskupstw oraz objaśnienia odnoszące się do nie tylko jednego obiektu – enklawy lub terytorium pozwala wskazać nowatorstwo w zastosowanej metodzie redagowania objaśnień. Wszystkie granice na obu mapach zostały skategoryzowane barwą dodaną do utworzonej z kropek linii.

5. Objasnienia punktów osadniczych na mapach

5.1. Objasnienia wybranych funkcji miejscowości

W artykule jako pierwsze omówiono objaśnienia, które dotyczyły winiet i znaków graficznych lub kompozycji znaków konkretnych obiektów, zwykle z użytą w objaśnieniu niepowtarzalną nazwą własną. Jako drugie omówiono objaśnienia wybranych przez twórcę mapy sygnatur, tych które chciał on w szczególności sposób wyróżnić, czasami również umieszczając o nich informację w tytule mapy lub tekście. Często pierwszą i drugą kategorię objaśnień, w razie potrzeby, mieszano w jednej legendzie. Jednak w omówionych do tej pory przykładach nigdy nie objaśniono wszystkich zastosowanych na danej mapie sygnatur. Można śmiało powiedzieć, że do końca XVII w. nie wydano mapy, której wszystkie zastosowane sygnatury znalazły swoje objaśnienie w legendzie, pomimo że nie stosowano ich zbyt wielu.

Pierwszym obiektem w objaśnieniach, który kartografowie chcieli wyróżnić i w systematyczny sposób określić, były miejscowości. W zasadzie można powiedzieć, że gdy na mapie nie dominowało jakieś zagadnienie, to objaśniano sygnatury wybrane, np. trudno powiedzieć dlaczego objaśniano wiatraki, młyny, a na mapie w tej samej skali nie objaśniano mostów, lasów, linii morskiego wybrzeża itp. Inny przykład: na tej samej mapie objaśniano surowce kopalne, a nie objaśniano miejsc pozyskiwania soli z wody morskiej. Jednak zawsze na mapach (nie na planach), jeśli już występowały sygnatury, to oznaczano także różne wielkości i funkcje punktów osadniczych wyróżniając je odmiennymi sygnaturami.

W tym rozdziale przytaczam sześć przykładów wczesnych legend składających się tylko z nielicznych (kilku) objaśnień dotyczących wybranych typów miast i osiedli, natomiast inne zastosowane na mapach sygnatury pozostawiając bez żadnej informacji. Do zaprezentowania zjawiska wybrano następujące mapy: Czech Sebastiana Münstera; Śląska Martina Helwiga, Litwy Tomasza Makowskiego, prowincji Utrecht i Niderlandów Petrusa Kaeriusa oraz *Carta da Frontera...* João Teixeira Albernaza.

Głównym źródłem danych geograficznych i metod prezentacji miast na mapie Czech i Ziemi Kłodzkiej *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* Sebastiana Münstera była mapa narysowana przez czeskiego lekarza Mikuláša Klaudyána (łac. Nicolas Claudianus) i odbita z drewnianych klocków w skali ok. 1:1 080 000 w Norymberdze w 1518 r.⁴² Mapa Münstera była włączana wraz z kilkudziesięcioma drzeworytowymi mapami do jego dzieł *Geographia Universalis* w latach 1545–1552 oraz *Cosmographia Universalis* w latach

---

⁴² *Przewodnik po wystawie. Dawne i obecne mapy z terytorium Republiki Czech*, Warszawa – Praha 2013, s. 1–2.

Ryc. 25. Objasnienia i fragment mapy Münstera *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* z 1552 r.

1558, 1571 i 1575. Objasnienia w jej legendzie w niespotykany sposób klasyfikują czeskie miasta: „Citta de Regno” (Miasto królewskie), „Rocca” (Zamki), „Signor di terra murata” (Miasta szlacheckie), „Hussiti” ([miasta] Husyckie), „Catholici” ([miasta] katolickie), „Terra Murata” ([miasta] targowe. Po raz pierwszy w objaśnieniach twórca mapy rozróżnił miasta biorąc pod uwagę dominującą religię mieszkańców, w tym przypadku husytów i katolików (ryc. 25). Również dodawanie symboli funkcji miast do ich winiet twórcy map zaczęli regularnie stosować dopiero na początku w XVII wieku.

W późniejszych (od 1570 r.) wydaniach tej mapy pozostawiono sygnatury bez większych zmian, za to objaśnienia zapisywano łaciną w nieco zmienionej formie, uzupełnioną odpowiednikami w języku niemieckim: „Urbs Regni, Reichstatt” (Miasto królewskie), „Arx, Schloss” (Zamki), „Domus teriae, Land b.[aron]” (Miasta szlacheckie), „Hussiticae lectae, Hussisch.” ([miasta] Husyckie), „Romani, Bâpstijh” ([miasta] katolickie), „Oppidum, Marckt” ([miasta] targowe.

Pierwsze wydanie mapy Śląska Martina Helwiga – bez tytułu – ukazało się w Nysie w 1561 r. Odbita z klocków przez Johanna Creutziga mapa w skali 1:530 000 jest w orientacji południowej⁴³. Może być ona zidentyfikowana na podstawie znajdującej się w górnej części dedykacji: „Dem Edlen Erenuesten und Namhafftigen Herrn Niclas Rehdinger des Rathes und Camerer zu Bresslaw entpeut Martinus Helwig von der Neiss [...] 14. Septemb. im 1561. Jar.”⁴⁴. Jedyne zachowane oryginalne egzemplarze przechowywane są w Badische Landesbibliothek w Karlsruhe⁴⁵. Prezentowany w artykule egzemplarz odbity z tych samych klocków był wydany przez Johanna Günthera Rörera we

⁴³ Według katalogu Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego online.

⁴⁴ Przez bibliotekarzy dla wygody czytelników nadawany jest sztuczny tytuł: *Silesiae typus descriptus et editus a Martino Heilwig Neissense*.

⁴⁵ Czytelny obraz na: <http://www.7cudow.eu/pl/eksponaty/obraz/> (dostęp 13.09.2021)

Ryc. 26. Objasnienia i fragment mapy Śląska Helwiga z 1685 r.

Wrocławiu w 1685 r. z dedykacją: „Zu Besonderen Ehren Einem Hoch=Edel=geborenen Bestrengen Rath Der Kayser=und Königlichen Stadt Breßlau. Meinen HochgeEhrtesten Herren”⁴⁶ jako szósta edycja mapy. Natomiast nagłówek *M. Martin Helwigs Erste Land=Charte vom Hertzogthum Schlesien* wydrukowano na mapie dopiero w wydaniu z 1738 roku. Objasnienia na mapie Śląska są ekstremalnie uproszczone (ryc. 26). Cała legenda składa się z czterech sygnatur i czterech słów, a mianowicie: [kółko z kropką w środku] „Stadt” (miasto), [kółko wpisane w krzyż grecki] „Closter” (klasztor), [trzy kropki ułożone w trójkąt] „Schlos” (Zamek), [krzyż maltański] „Dorf” (wioska). Prosta, ale wystarczająco ściśle oznacza osadnictwo na mapie.

Jeszcze jedno spostrzeżenie: obie mapy – Czech Sebastiana Münstera i Śląska Martina Helwiga mają oznaczone położenie miast winiętami nawiązującymi do charakterystycznych dla nich budowli, jak bramy, wieże kościelne, budynki mieszczan itp. Rytownik mapy Münstera bardzo uprościł obraz w winiętach, natomiast rytownik mapy Helwiga H. Kron znacznie rozbudował winiety miast, sugerując że znał ich panoramy. Niestety, zabieg ten został już dawno przez badaczy zdyskredytowany – winiety w niczym nie przypominają rzeczywistych panoram miast śląskich. Niemniej taka mapa wygląda atrakcyjniej. Obaj twórcy map dodali do winiety miast sygnatury określające ich funkcje i wielkość. Dodatkowym wyróżnikiem znaczenia miasta jest użyty krój pisma. Na mapie Helwiga widać to wyraźniej. Nazwy największych kilkunastu miast, siedzib książąt zapisano antykwą i wersalikiem, pozostałe szwabachą. Jednak w omawianym okresie nie było we zwyczaju twórców map wyjaśnianie celu użycia zróżnicowanego kroju pisma.

⁴⁶ K. Kozica, *Pięćsetna rocznica urodzin Martina Helwiga (1516–1574) i jego mapa Śląska z 1561 roku*, „Polish Cartographical Review. Supplement w języku polskim”, t. 2, 2017, nr 1, tab. 1. Wydania mapy Śląska Helwiga z 1561 roku, s. 96–98.

Ryc. 27. Objasnienia i fragmenty mapy *Magni Ducatus Lithuaniae...: (a) z 1613 r. oraz (b) od 1635 r.*

O pół wieku młodsza od prezentowanych map Śląska i Czech mapa Litwy *Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium [...]*⁴⁷ Anno 1613, opracowana przez Tomasza Makowskiego na polecenie księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (Sierotki) i wyrytowana przez Hessela Gerritsza, została wydana przez Wilhelma Jansoniusa w Amsterdamie. Odbita z czterech płyt, jest uznawana za mapę ścienną o wymiarach 79 × 109 cm, w skali ok. 1:1 300 000. Będąc jedną z pierwszych map Blaeu'a długo nie była włączona do atlasu. Stało się to dopiero w 1631 r., kiedy wydano *Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris...*, a ponieważ była w wielkim formacie, w atlasie musiała być składana⁴⁸. W 1648 r. wydawano ją po raz pierwszy w *Tooneel des Aerdrickx, ofte Nieuwe Atlas dat is Beschryving van Alle Landen...*, Amsterdam Johannem Guiljelmii F. Blaeu, w przeróbce o rozmiarach zredukowanych do jednego arkusza plano, w skali ok. 1:3 000 000, z uproszczonymi

⁴⁷ J. Łuczyński, op. cit., s. 75.

⁴⁸ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, op. cit., s. 75–80, Bl 2.

sygnaturami⁴⁹. Pomimo uproszczenia rysunku objaśnienia miały tyle samo wydzieleń, więc mapa zachowała tę samą wartość informacyjną. Oryginalna mapa, jak podaje Stanisław Alexandrowicz, zawiera 1020 nazw miast i osiedli, w tej liczbie 543 z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁰.

Legenda w obu wersjach mapy składa się z sygnatur i objaśnień określających miejscowości według wielkości i znaczenia oraz w zależności od funkcji administracyjno-sądowych i kościelnych, jednak kolejność zapisu objaśnień tego nie odzwierciedla. W legendzie „Signorum vel Characterum declaratio” zawarto następujące zapisy: „Urbs” (wielkie miasto), „Civitas” (miasto), „Civitates cum Palatinatu” (miasto wojewódzkie), „Civitas judicialis vel districtualis ubi causae Nobilium disceptantur” (miasto „sądowe”, inaczej „powiatowe”...), „Domicilium Ducum” (siedziba księcia), „Sedes Episcopi Romani” (siedziba biskupa łacińskiego), „Sedes Episcopi Graecorum, quasi vulgo Wladicas appellat” (siedziba biskupa obrządku wschodniego...), „Oppidum” (miasteczko), „Pagus cum domo Nobilis” (wioska z dworem szlacheckim). Zróżnicowanie wielkości i formy graficznej sygnatur oraz objaśnień precyzyjnie klasyfikuje miejscowości na dziewięć kategorii. Pod tym względem mapa Makowskiego jest w swoim czasie niedościgłą. Co prawda w legendzie wydania atlasowego zmniejszonej mapy Blaeu’a zrobiono kilka zmian: (w 1613 r. było „judicialis vel districtualis”, w 1635 r. jest „judicialis”; w 1613 r. było „Wladicas” w 1635 r. jest „Waldicas” (ryc. 27), ale i tak objaśnienia zapewne były równie zrozumiałe dla współczesnych.

Opracowane zaledwie cztery lata później mapy prowincji niderlandzkich mają klasyfikację miast o wiele mniej rozbudowaną. Jako przykłady wybrano dwie prezentacje kartograficzne ze zbioru 25 map atlasu Petrusa Kaeriusa (Pieter van den Keere, 1571–1648) *Germaniae Inferior id est, XVII Provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae* w Amsterdamie w 1617 r.⁵¹: mapę prowincji Utrechtu *Ultraiectum Dominium* rytowaną w 1616 r. oraz drugą *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum Typus de integro multis in locis emendatus à Petro Kaerio Anno 1617*. Kluczem wyboru była rzadka na pozostałych mapach obecność objaśnień sygnatur przy jednoczesnym przepychu ilustracji. Pierwsza z nich *Ultraiectum Dominium* w skali ok. 1:250 000 rytowana w 1616 r. wydana w lewym dolnym rogu zawiera maksymę „Moerkerker Landt alias myns heeren Landt” – Ziemia Moerkerker czyli mój rodzinny kraj, poniżej której zapisano objaśnienia: „Quo autem singula rectius intelligantur signa quibus vis sua addidimus, hoc” = (tu dodaliśmy znaki wskazujące, że każdy jest rozumiany tak, jak zostało ustalone: to [znak] miasta jest, to [znak] wioski,

⁴⁹ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, op. cit., s. 147, B1 29 B.

⁵⁰ S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwillowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 10, 1965, s. 38–51.

⁵¹ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, Amsterdam 1969, s. 216–220, Kee 1.

Ryc. 28. Objaśnienia i fragmenty mapy *Ultraiectum Dominium Kaeriusa* z 1617 r.

tak [znak] zamku feudała, tak [znak] klasztoru (ryc. 28a). Wyróżnień miast i osad jest niewiele, natomiast w treści mapy pojawiają się zupełnie inne sygnatury, między innymi w zasadzie wszystkie miasta w rysunku swojej sygnatury mają dodane fortyfikacje, np. przedstawione na rycinie 28b miasto „Bommel” lub nienazwana na mapie ufortyfikowana osada zbudowana na wyspie. Także pokazane na rycinach 28c i 28d miasta „Dordrecht” i „Woerdē” (Woerden) różnią się od siebie nie tylko wielkością, ale także zastosowanymi elementami rysunku sygnatur. W XVII w., czyli już w baroku, mapy są bogato ilustrowane, a w ich treści pojawiają się elementy zdobiące, w tym przypadku pasące się na łące krowy oraz dojąca je kobieta (ryc. 28d). Nie jest niczym niezwykłym, że zwierzęta nie zostały objaśnione w legendzie (można by w ten sposób oznaczyć wypasane łąki albo hodowlę mlecznych krów – o to zapewne chodziło Kaeriusowi), ale na fragmencie mapy *Ultraiectum Dominium* oznaczono sygnaturami dwa wiatraki, których także nie objaśniono.

W tym samym atlasie mapa generalna Niderlandów *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum Typus de integro multis in locis emendatus à Petro Kaerio Anno 1617*, wydana w skali ok. 1:1 100 000 otrzymała legendę „Notalorum explicatio”, nieco obszerniejszą i dwujęzyczną – łacińsko-holenderską. Jako ostatnie objaśnienie wydzielono „Fortalitia [znak] = Schansen” czyli fortyfikacje (ryc. 29).

Ryc. 29. Objasnienia na mapie *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum...* z 1617 r.

Kolejna opisana mapa *Nova Alemanniae Sive Sveviae Superioris Tabula* była opracowana przez Henricusa Hondiusa i wydana po raz pierwszy w atlasie *Gerardi Mercatoris Et I. Hondii Atlas, Das ist Abbildung der ganzen Welt mit allen darin begriffenen Ländern und Provintzen: Sonderlich von Teutschland, Frankreich, Niderland, Ost und West Indien: Beschreibung der selben* wspólnie z Johannem Janssoniusem w Amsterdamie w 1633 r., w skali ok. 1:480 000, w orientacji zachodniej⁵². Jej legenda zatytułowana „Expositio

⁵² C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, op.cit., s. 365–368, Me 37.

Ryc. 30. Objaśnienia i fragment map: (a) *Nova Alemanniae...* opracowanej przez Hondiusa i wydanej w 1633 r. oraz (b) *Alemanniae sive Sveviae Superioris Chorographia nova* Hurtera 1625/1638 r. (ze zbiorów Moravská zemská knihovna w Brnie, <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/060/680/2619268408>)

Notarum” zawiera osiem sygnatur z objaśnieniami zapisanymi w językach łacińskim i niemieckim. Pierwsze objaśnienie dotyczy miasta cesarskiego „Urbs Imperialis = Reichstat” z dodanym do typowej winiety dużego miasta godłem Świętego Cesarstwa Rzymskiego (ryc. 30a); dalej następują: „Oppidum cum Arce = Statt und Schloß” (miasto z zamkiem), „Arx cum Dynastia = Schloß und herſchaft” (ufortyfikowana siedziba rodowa), „Monasterium = Cloſter” (klasztor), „Forum = Marktleck” (miasto targowe), „Pagus Parochialis = Pfarzdorff” (wieś z kościołem parafialnym), „Viculus seu Villa = Weiler” (majątek wiejski), „Ruine Arcis = Burgſtall” (ruiny zamku).

Prawie w tych samych latach wydana mapa *Alemanniae sive Sveviae Superioris Chorographia nova* Johanna Christpha Hurtera opracowana w 1625 r., opublikowana w Memmingen (*Memingae Alemanorum*) w 1638 r. w skali 1:310 000, również w orientacji zachodniej, posiada taki sam zbiór objaśnień jak *Nova Alemanniae...* Mapa Hondiusa różni się od niej jedynie oznaczeniem na mapie nowych ruin wiosek i miasteczek, np. na wschód od Augsburga: Möringen i Zolhaus (porównaj ryc. 30a oraz 30b).

Ryc. 31. Fragment mapy z legendą João Teixeira Albernaza *Carta da fronteira entre o Alentejo e a Estremadura espanhola...* z ok. 1646 r. (ze zbiorów Biblioteca Nacional de Portugal)

Kolejna omówiona w tym rozdziale mapa powstała, podobnie jak plany oblężenia Bredy, w czasie działań wojennych. W dość wyjątkowy sposób pokazuje wydarzenia prowadzonej w latach 1640–1644 na Półwyspie Pirenejskim wojny portugalsko-hispańskiej. *Carta da fronteira entre o Alentejo e a Estremadura espanhola...* autorstwa portugalskiego kartografa João Teixeira Albernaza (zm. 1662) przedstawia bitwę pod Montijo stoczoną 26 maja 1644 r. między wojskami portugalskimi Matiasa de Albuquerque i hispańskimi markiza Torrecuso. Mapa wykonana w skali 1:370 000, w orientacji wschodniej, skupia się na przedstawieniu obszaru Elvas i Badajoz i obejmuje znaczną część portugalskiej prowincji Alentejo (na linii granicznej, która rozciąga się od Abrantes do Serpy) i zachodnią część hispańskiej Estremadury (od Cáceres do Zafry). W górnej części mapy, poniżej spalonych miast Montijo i Puebla, w pobliżu rzeki Gwadiana na odcinku między Méridą i Badajoz, umieszczono przedstawienie walczących wojsk. Objasnienia w kartuszu tytułowym prezentują jedynie dwie kategorie miast: „Villas quemadas en Castella” czyli miasta spalone w Kastylii oraz „Villas tomadas en Castella” czyli miasta zajęte w Kastylii⁵³. Natomiast nie objaśniono granicy narysowanej linią utworzoną z kropek, która później stała się granicą państwową (ryc. 31).

Niosąca wielkie zniszczenia wojna zakończyła się podpisaniem 13 lutego 1668 r. traktatu lizbońskiego, w którym uznano odzyskanie niepodległości Portugalii⁵⁴ i wytyczono granice.

⁵³ L. Szaniawska, *Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku*, w: *Z dziejów Kartografii*, t. XV: *Dawna kartografia miast*, red. P. Wespiński, J. Ostrowski, Warszawa 2011, s. 55.

⁵⁴ Dane z Biblioteca Nacional de Portugal: <https://bndigital.bnportugal.gov.pt/2020/12/02/doi-is-mapas-de-batalhas-entre-portugal-e-espanha-1580-1644/> (dostęp 15.10.2021).

5.2. Objąsnienia zawierajęce wszystkie lub prawie wszystkie rodzaje punktów osadniczych

Gdy chciano na drukowanych mapach przeględownych pokazać administracyjne funkcje (państwowe i kościelne) miast, w legendach tworzono powyżej ośmiu oznaczających je symboli, np. na mapie *Magni Ducatus Lithauaniae* wydanej staraniem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w Amsterdamie w 1613 r. Trochę więcej objaśnień do symboli obrazujących miasta i osiedla zastosował Kaspar Henneberger na mapie Prus *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europaeae, Eigentliche und Warhafftige Beschreibung ... Durch Casparum Hennebergerum, Erlichensem, Pfarrern des Fürstlichen Hospitals Löbenicht Königsberg... Gedruckt zu Königsberg in Preussen bey Segebaden Erben Im Jahr 1639*, po raz pierwszy odbitej z klocków w 1576 roku. Mapa była efektem prac inwentaryzacyjno-pomiarowych wykonanych przez Hennebergera na polecenie księcia Albrechta Fryderyka, rytowana przez Kaspara Felbingera i odbita z dziewięciu klocków, w skali ok. 1:368 000⁵⁵; zaakceptowana przez współczesnych była wielokrotnie wznawiana. Została starannie zaopatrzona w objaśnienia „Erklärung der Zeichen so in dieser Tabula gebraucht werden”, które zawierają dwanaście wydzielonych typów miast i osad: „Vedeut eine Häupstadt” (metropolia, stolica), „Eine Stadt so bemauret ist” (miasto ufortyfikowane), „Eine gemawrte Stadt mit einem schloss” (miasto ufortyfikowane z zamkiem), „Ein Schloss” (zamek), „Ein offne Stadt” (miasto otwarte), „Ein Dorff so Marcktrecht hat” (wioska z jarmarkiem), „Ein Pfarrdorff” (wioska z parafią), „Ein vermuste Pfarrkirch” (wioska bez kościoła), „Ein Kloster” klasztor), „Edelmans Hoff” (dwór szlachecki), „Edelmans Hoff mit einem Dorf derer wenig gesekrt werden” (dwór szlachecki z wioską), „Ein Dorff” (wioska), następnie wolnostojęce zabudowania gospodarskie „Jagtbude” (dworek myśliwski), „Ensenhammer” (kuźnia), „Ein Berg da vor alters ein Schloss drauff gewesen” (wzgórze z ruinami szańców). W dalszej kolejności oznaczone na mapie literowe skróty są rozwiązywane w następujących objaśnieniach: „D = Deutsch” (niemiecki), „P = Preusch” (pruski), „A = Alt” (stary), „N = New” (nowy), „G = Gross” (wielki), „K = Klein” (mały), „W = Wald” (las), „S = See” (jezioro), „Fl – Fluss” (rzeka), [znak krzyża greckiego] „Walstät da vorzeiten eine Schlacht gewesen” (miejsce gdzie odbyła się bitwa) oraz „Morast oder Gebrüch” (bagna i moczary). Łącznie legenda składa się z dwudziestu sześciu objaśnień (ryc. 32a).

Zastosowane na mapie sygnatury miast i osiedli zostały połączone z winitami zbudowanymi tak, jak na omówionej w poprzednim rozdziale mapie

⁵⁵ J. Szeliga, *Henneberger (Hennenberger) Kasper*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, G-K, Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1994.

**Erklärung der Zeichen so in dieser Tabula
gebraucht werden.**

O Bedeut eine Hauptkade
 P Eine Stadt so bemauert ist.
 R Eine gemauerte Stadt mit einem schloß.
 O Ein Schloß.
 O Ein offne Stadt.
 O Ein Dorff so Marktrechte hat.
 O Ein Pfarrdorff.
 O Ein verwähle Pfarrkirch.
 O Ein Kloster.
 O Edelmans Hoff
 O Edelmans Hoff mit einem Dorff/ dazur wenig gesehet werden.
 O Ein Dorff/
 O Jagtbude.
 O Eysenhammer
 O Ein Berg da vor alters ein Schloß drauff gewesen.

D Deutsch
 P Preussch.
 A
 N
 A
 N
 E
 K
 W
 S
 f. l. Fluss.
 * Waisfäe/ da vorzeiten eine Schlachte gewesen.
 * Morast oder Gebüsch.

(a)
(b)

Ryc. 32. Objasnienia na mapie *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europaeae...* Hennebergera (a) w edycji z 1639 r. oraz (b) jej fragment (ze zbiorów Universitäts- und Landesbibliothek, Darmstadt)

Śląska Helwiga. Tamtą mapę zgodnie badacze dawnych map Śląska Julian Janczak⁵⁶ i Roman Wytyczak⁵⁷ określają jako posiadającą walory dekoracyjne, ale

⁵⁶ J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 48–49.

⁵⁷ R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVII wieku w zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998.

nie oddającą realiów⁵⁸. Natomiast Robert Klimek całkowicie odmiennie pisze o winietach pruskich miast i innych zespołów budynków, a mianowicie: „oznaczenie miast, które łądząco przypominają ich widok w poł. XVI. Wyraźnie widać charakterystyczny kształt zamków, kościołów, katedr i fortyfikacji miejskich. Na obszarze Warmii biskupiej bardzo wyraźnie zaobserwować można miniaturę wzgórza katedralnego we Fromborku, zamku w Lidzbarku Warmińskim, kościoła w Braniewie czy kolegiaty w Dobrym Mieście. [...] Na podstawie własnych obserwacji wysuwam tezę, że symbole graficzne, które na mapie przedstawiały wiejskie kościoły, również były odzwierciedleniem ich ówczesnego wyglądu”⁵⁹.

Ponad pięćdziesiąt lat później powstała mapa Prus *Prussiae Nova Tabula Willema Janszoona Blaeu'a*, włączona do jego atlasu *Atlantis Appendix, sive pars Altera, continens Tab: Geographicas diversarum Orbis regionum, nunc primum editas*, wydanego po raz pierwszy w Amsterdamie w 1630 roku. Mapa była zredagowana w ponad dwukrotnie mniejszej skali, a mimo to znalazły się na niej wszystkie toponimy. Redakcja Blaeu'a wydaje się znakomita. Zachowano oznaczenie wszystkich toponimów, legenda zawiera także dokładnie te same sygnatury i ich objaśnienia co pierwowzór *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen...* Hennebergera. Niemieckojęzyczne objaśnienia i ich tytuł przetłumaczono na łacinę: „Characterum huius Tabulae explicatio” (symbole które objaśniają mapę), natomiast objaśnienia to, czytając od pierwszego: „Metropolis sive magna civitas, Urbs vel Opp[idum] muro cinctum, Urbs cum arce, Arx, Oppidum, Arx cum Oppido” itd. W zasadzie wszystko jest w jak najlepszym porządku, oprócz... winieta miast i osiedli. Bo jeśli uwierzyć badaczowi dawnej mapy Robertowi Klimkowi, że winiety zabudowań na mapie Hennebergera oddawały ich rzeczywisty wygląd, to Blaeu tego na pewno nie przeniósł na swoją mapę. Wyraźnie winiety są jedynie sygnaturami wyobrażającymi standardy panoram miast i miasteczek europejskich, jednakże nie mającymi wiele wspólnego z rzeczywistymi panoramami (ryc. 33). Co się tyczy objaśnień, w obu przypadkach są one w identycznej manierze, która uwzględnia wielkość, rodzaj i znaczenie obiektu, ale nie pokazuje jego wyglądu w krajobrazie (porównaj objaśnienia na ryc. 32 oraz 33). Można śmiało powiedzieć, że znaki umowne wraz z objaśnieniami są na mapie Blaeu'a nowocześniejsze niż samo oznaczenie obiektów.

Jako podsumowanie rozdziału omawiającego objaśnienia odnoszące się do znaków umownych miast i osiedli czyli punktów osadniczych, w których informowano o wielu, ale jeszcze nie o wszystkich takich obiektach prezentowanych na mapach, można przypomnieć tablice Johanna Baptisty Homanna, który

⁵⁸ L. Szaniawska, *Znaki graficzne miast*, s. 48–50.

⁵⁹ R. Klimek, *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennebergera z 1576 r.*, „Studia Geohistorica”, nr 3, 2015, s. 47.

Caracterum Hvivs Tabule Explicatio

⊙	Metropolis sive magna civitas	+ Molendinum ferrari
⊙	Urbs vel opp muro cinctum	& Mons arcis vastate
⊙	Urbs cum arce	D. Germanica
⊙	Arx	P. Pruthemica
⊙	Oppidum	A. Vetus
⊙	Arx cum oppido	N. Nova
⊙	Vicus	G. Magna
⊙	Pagus Parochialis	K. Parua
⊙	Parochia devastata	W. Sylva
⊙	Monasterium	S. Lacus, See
⊙	Ædificium nobilis	Fl. Fluvius
⊙	Ædificium nobilis cum pago	+ Locus ubi olim dimicatum est
⊙	Pagus	
⊙	Domus venationis, Jagtpuden	Palus Morraße.

Ryc. 33. Objasnienia i dwa fragmenty (okolice Gdańska i Króléwca) mapy *Prussiae Nova Tabula* Willema Janszoon Blaeu'a wydanej w Amsterdamie w 1630 r.

nie na wszystkich swoich mapach zamieszczał objaśnienia. Wydaje się, że od początku XVIII w. stosowanie objaśnień przynajmniej do wybranych kategorii miast było już rozpowszechnione i dobrze sprzedające się mapy były w nie zaopatrywane. Do 1715 r. Homann opracował, wyrzytował i wydał większość swoich znakomicie wykonanych map, a ich zdobne w wykwintne kompozycje kartusze zapełniały prawie całą powierzchnię nie zajętą przez geograficzną treść mapy, od ramki do ramki. Nie było już miejsca na dopisanie żadnych dopowiedzeń, not ani objaśnień. Spadkobiercy Homanna („Homann Erben”, „Homanniani Heredes” lub „Heritiers de Homann”) rozwiązali problem w dość prosty i na pewno najmniej kosztowny sposób. Wydrukowali całostronicowe tablice zawierające sygnatury i ich objaśnienia do każdego kraju z osobna,

ORBIS IN TABULA PARS SECUNDA ... *Erster Theil der Geographischen Universal-Charte, bestehend auf einem einzigen Blatt alle Provinzen, nicht verachtete Oerter des H. RÖMISCHEN REICHS, Teutsch- u. Italien, nicht abgerechnet eines 1000 Religionen, Sprachen, Sitten, Gebräuchen, in denen, nach dem besten, als ein, die ihre zu ihrem Nutzen, Tragen, zu bequemem Gebrauch der Landt, zu der wichtig, Lehrgängen, enthalten von Joh. Gabriel Größ, Com. Privat. Sec. Ges. Mag.*

KR. CHE BOHEMEN, SCHLES, MAHREN
(Besteht das Erz-Haus Osterreich.)

BOHEMEN B. o. hennia. Ca. gehört zu ruck keinem Cr. je ad ein Chorl. des Reichs, dessen König regl. die Schenk des R. l. f. e. Theil sich in 2 Teile u. Mähre Cr. g. e.	15 Pilsner Cr. 16 Egger Cr. 17 Ambogner Cr. 18 CR. GLATZ 19 Freibe Mäh. Cr. H. S. CHLESIE N 20 Ober-Schlesien 21 Teschen. 22 Troppau 23 Iuggerndorf 24 Ratibor 25 Oppeln 26 Neusse 27 Münsterberg 28 Nied. Schlesien 29 Breslau 30 Schweidnitz 31 Berauer C. 32 Carlsbau	25 J. Iauer, Oester. 26 J. Liegnitz, Oester. 27 J. Brieg, Oester. 28 J. Oels, West. Cr. 29 J. Wolau, Oester. 30 J. Glogau, Oester. 31 J. Sagan, L. ob. S. 32 J. Crossen, Preu. Freye Stands.Hs. 33 Pflaff Cr. von Prema 34 Warzenberg, Bohma 35 Müglitz, Mäh. Cr. 36 Trachenberg, Schlesi. 37 Ober-Bautzen, Schlesi. 38 West-Bautzen, Schlesi. MG. MAHREN (Moravia) 39 Olmütz 40 Briunn 41 Znam 42 Prerau 43 Gyllau 44 Kratzsch FLO. der. Neisse 45 Quis, Boder, in Schlesi. 46 Moravia, Austria.
---	---	---

Ryc. 34. Tablica Orbis in Tabula pars secunda... spadkobierców Homanna wykonana przez Grossa oraz jej fragment z objaśnieniami dla miast królestwa Czech, Śląska i Marchii

które były zamieszczane na końcu w każdym atlasie świata. Zaprojektowane („entworfen”) były przez dziennikarza Johanna Gottfrieda Grossa (1703–1768)⁶⁰. Zachowały się w atlasach wydawanych w Norymberdze, datowanych na lata 1750–1777 dwie miedziorytnicze tablice o wymiarach 49 × 57 cm, zapisane po łacinie i niemiecku: pierwsza pt. *Orbis in Tabula d. i. Geographische Universal-Karte I. Theil Vorstellend auf einem einzigen Blatt, ausgenommen Teutschland, alle Theile, Reiche, Staaten und vornehmste Örter der gantzen Welt, nebst Anzeigung eines jeden Religion, Herrschafft, Flüsse, auch Lat. Benennung, it. ob es grosse oder geringe Staedte, Residenzen, Vestungen, Universtaeten, Handels-Örter, Baeder, Seehafen und andren Histor. Merckwürdigkeiten; als ein Kurtzer doch hinlänglicher Auszug aus den neuesten Geographis u. zum Theil auch den Hasischen Mappen, zum Gebrauch der ordent. Land-Karten u. der wöchentl. „Zeitungen / entworfen von Iohann Gottfried Grossen u. zum Stich befördert von den Homaennischen Erben”;* druga tablica pt. *Orbis in Tabula pars Secunda: d. i. Zweyter Theil der Geographischen Universal-Charte, vorstellend auf einem einzigen Blatt, alle Crayse,...* (ryc. 34).

6. Pierwsze prawie pełne objaśnienia odnoszące się do wielu obiektów pokazanych na mapie ogólnogeograficznej

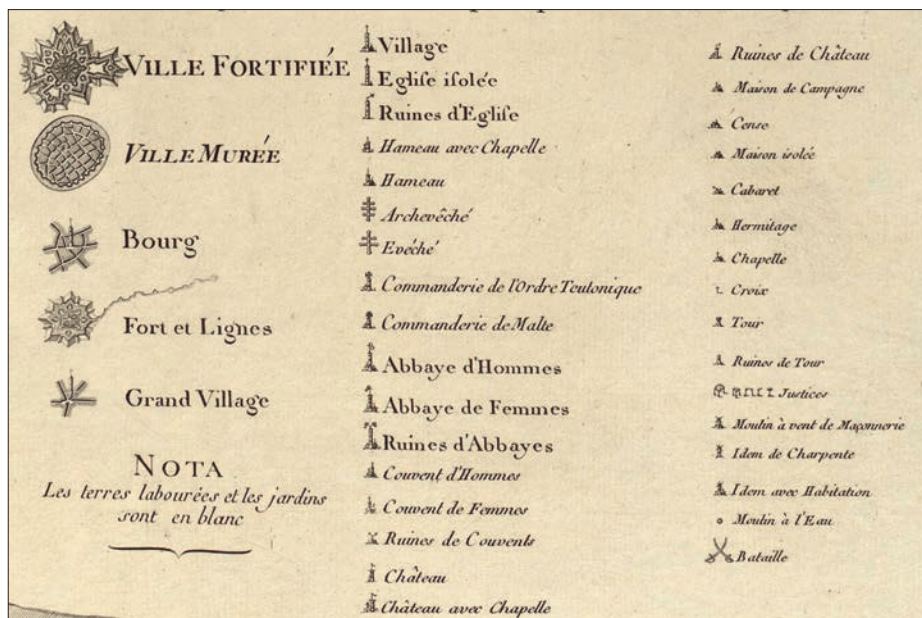
Pierwsze w pełni rozbudowane legendy z objaśnieniami znaków umownych powstawały dopiero w drugiej połowie XVIII wieku. Za pierwszą taką mapę uważa się *Carte Chorographique des Pays-Bas Autrichiens Dédiée à leurs majestés impéiales et royales...* opracowaną przez Josepha Conte de Ferraris, wydaną w skali 1:86 400 na 25 arkuszach w Brukseli w 1777 r., zawierającą 61 objaśnień zapisanych na oddzielnej karcie⁶¹ (ryc. 35).

W poprzednim rozdziale omówiono znacznie rozbudowane objaśnienia w stosunku do punktów osadniczych. Wiadomo, że równolegle powstawały legendy, które składały się z objaśnień dotyczących różnych elementów krajozrazu, bez dominacji jednej kategorii. Do nich na pewno można zaliczyć legendę Philippa Apianusa na mapie *Bairische Landtafeln* z 1568 r., w której zamieszczono siedem objaśnień dotyczących miast i wsi, pięć z zakresu gospodarki i rzemiosła oraz jedno informujące o granicy administracyjnej między Dolną i Górną Bawarią (ryc. 15).

W tym rozdziale przedstawiam mapę Karyntii *Archidvcatus Carinthiae Fertilissimi Carantania Olim Et Carnia, Dicti, Ex Diligenti Omnium locorum Perlustratione et Dimensione, noua, vera, et Exactissima Geographia*, której legenda składa się z dwudziestu sześciu objaśnień, z czego osiem dotyczy innych

⁶⁰ Według bazy IKAR Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: <https://kxp.k10plus.de/DB=1.68/SET=1/TTL=1/SHW?FRST=1> (dostęp 18.02.2021).

⁶¹ Informacje zaczerpnięte z: H.M. Wallis, A.H. Robinson, op. cit., “6.121 Legend”, s. 257.

Ryc. 35. Legenda zawierająca 37 objaśnień dotyczących miast i osiedli oraz wolno stojących budowli na *Carte Chorographique des Pays-Bas...* wydanej w 1777 r.

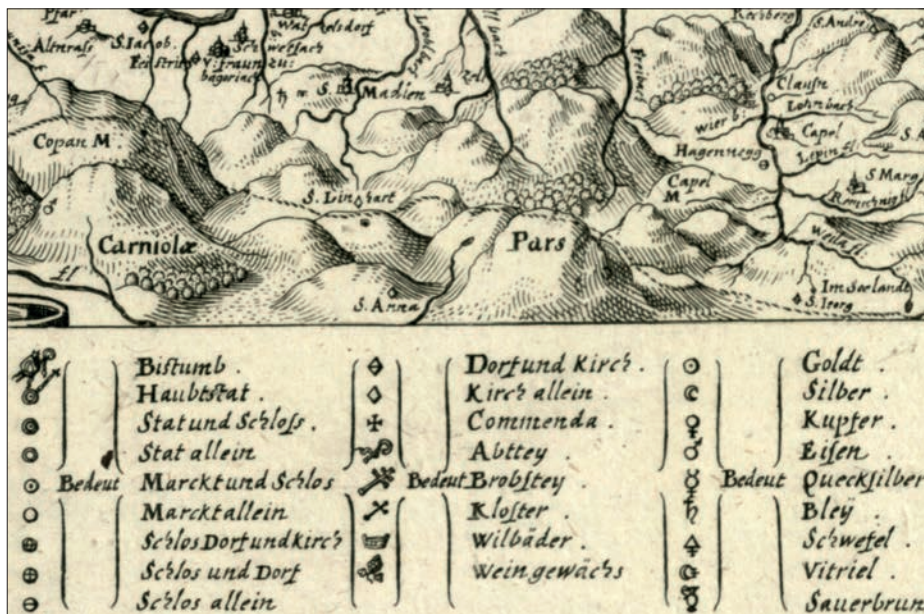
obiektów obrazowanych na mapie (ryc. 36). Mapę w skali ok. 1:320 000 opracował działający w Strasburgu Izrael Holzworm (1575–1617), a po raz pierwszy wydrukowano ją z dwóch miedzianych płyt o łącznych wymiarach 39,5 × 72 cm w Lipsku w 1612 r., dołączając do wydrukowanej przez Hieronymusa Megisera *Annales Carinthiae*. Z jej nakładu nie zachował się według Petera H. Meurera żaden egzemplarz⁶². Nowa kopia wydrukowana w Strasburgu w tej samej skali zachowała się w państwowej bibliotece w Regensburgu. Kolejne wydanie mapy wykonanej w tym samym formacie co oryginał z 1612 r. pt. *Aigentlicher Abris, oder Landcarten des Erzherzogthumbs Khärndten [...]* Kupffer gebracht: Iedoch hernach Ao. 1636 [...] opublikowane było w 1650 r. przez sekretarza Hansa Sigmunda Otto z Gurniz (obecnie Gurnitz). Ta edycja również była limitowana i zachowały się tylko trzy jej kopie⁶³.

W 1616 r. Mathäus Merian opracował zredukowaną prawie dwukrotnie kopię i wydał ją pod tym samym tytułem *Archidvcatvs Carinthiae Fertilissimi, Carantania...* o wymiarach 20 × 37 cm, w skali ok. 1:650 000⁶⁴ z taką

⁶² Antykwariat Sotheby's na aukcji w 2007 r. sprzedał tę mapę za sumę 17 300 GBP: [www.sothebys.com > lot.47.html](http://www.sothebys.com/lot.47.html); <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/travel-natural-history-maps-atlases-107407/lot.47.html> (dostęp 18.02.2021).

⁶³ P.H. Meurer, *Die wieder aufgefundene Originalausgabe der Kärnten-Karte von Israel Holzworm*, w: „Cartographia Helvetica”, Nr. 34, 2006, s. 31.

⁶⁴ Według katalogu biblioteki Moravská zemská knihovna w Brnie skala mapy wynosi ok. 1:645 000.

Ryc. 36. Fragment mapy z legendą *Archidvcatus Carinthiae Fertillissimi Carantania...* Meriana z 1649 r. (ze zbiorów Moravská zemská knihovna v Brnie)

samą liczbą objaśnień w legendzie. Była ona drukowana w *Annales Carinthiae* oraz w jego znanym dziele *Topographia Provinciarum Austriacarum* z 1649 roku. Legenda zawierała następujące objaśnienia dotyczące punktów osadniczych: „Bistumb” (miasto biskupie), „Hauptstat” (główne / duże miasto), „Stat und Schloß” (miasto z zamkiem), „Stat allein” (osobne miasto), „Marckt und Schloß” (miasto z rynkiem i zamkiem), „Marckt allein” (osobne miasto z rynkiem), „Schloß Dorf und Kirch” (zamek z podgrodzem i kościołem), „Schloß und Dorf” (zamek z podgrodzem), „Schloß allein” (osobno stojący zamek), „Dorf und Kirch” (wieś z kościołem), „Kirch allein” (osobny kościół), „Commenda” (oznaczona krzyżem maltańskim komandoria), „Abtney” (opactwo), „Brobstey” (oznaczona krzyżem lotaryńskim siedziba przewodniczącego kolegium księży w kolegiacie?), „Kloster” (klasztór), oraz objaśnienia dotyczące innych elementów krajobrazu: „Wilbäder” („dzikie” czyli naturalne gorące źródło), „Weingewächs” (winorośl), w tej liczbie bogactwa kopalne: „Goldt” (złoto), „Silber” (srebro), „Kupfer” (miedź), „Eisen” (żelazo), „Quecksilber” (rtęć), „Bley” (ołów), „Schwefel” (siarka), „Vitriol” (witriol), „Sauerbrun” (źródło wody mineralnej). Czyli stosunek liczby obiektów osadniczych do bogactw naturalnych miał się jak 16 do 11. Przy tym należy pamiętać, że nadal nie objaśniano wielu zastosowanych na mapie Karyntii symboli, jak granice, góry, lasy, rzeki, jeziora itp., które zostały objaśnione na mapie Niderlandów Josepha Conte de Ferraris z 1777 roku. Na tej

XVIII-wiecznej mapie stosunek objaśnień punktów osadniczych do reszty jest jak 37 do 24.

Jako przykłady XVII-wiecznych map z rozbudowanymi objaśnieniami klasyfikującymi wszelakie obiekty w krajobrazie, czasami dosyć niespodziewane i wydawałoby się mało ważne, a jednak dla twórcy mapy na tyle istotne, że uwzględnił je w legendzie, przytaczam dwie mapy Ukrainy francuskiego kartografa i inżyniera wojennego, kapitana artylerii Guillaume Le Vasseur de Beauplan⁶⁵, pochodzącego z Normandii. Le Vasseur de Beauplan przeszedł na służbę w wojsku polskim za panowania Zygmunta III pod koniec 1630 r. i pozostawał w niej do marca 1647 r., również za króla Władysława IV. Co najmniej od końca 1632 r. przebywał na Ukrainie i Podolu, gdzie był zatrudniony przy pracach fortyfikacyjnych. To wtedy musiał wykonywać pomiary do swoich przyszłych map południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Najwcześniejsza znana jego praca kartograficzna pochodzi sprzed 1638 r. Zachowała się jej rękopiśmienna kopia wykonana przez Fryderyka Getkanta z datą 1638. Mapy, które opracowywał w latach czterdziestych XVII w., były sukcesywnie rytowane i publikowane w Gdańsku w oficynie Wilhelma Hondiusa (ok. 1597–1652). Prawdopodobnie po 1648 r. powrócił do Francji, pozostawiając u Hondiusa rękopiśmienne mapy i szkice poszczególnych części Ukrainy, ale ich kopie wywiózł ze sobą. W 1652 r., gdy zmarł Hondius, Jan Kazimierz w liście z datą 19 czerwca 1652 r. zlecił Radzie Miejskiej Gdańska zinwentaryzowanie i objęcie sekwestrem pozostałych po nim materiałów kartograficznych⁶⁶.

Wcześniejsza z dwóch map Ukrainy Le Vasseur de Beauplana pt. *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus Provinciis Bono publico erecta per Guilhelum le Vasseur de Beauplan S.R.Mtis Architectum militarem et Capitaneum*, była wydana z adresem i przywilejem króla zapisanym w lewym dolnym rogu mapy pod podziałkami liniowymi: „Cum Privilegio S.R.Mtis Poloniae et S.R.M.tis Sculpt: Guilhemus Hondius fecit. Gedani 1648”, w skali ok. 1:1 750 000, w orientacji południowej. W prawym górnym rogu mapy na podtrzymywanej przez putta kurtynie umieszczono legendę „Signum vel Characterum declaratio”. Składa się ona z trzynastu sygnatur i pięciu literowych oznaczeń objaśnionych po łacinie. Specyfika osadnictwa na tych południowych krańcach Rzeczypospolitej i na Dzikich Polach jest wyraźnie widoczna w niektórych oznaczeniach, np.: dawne (czytaj: od dawna)

⁶⁵ Według *Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, opisy map L. Szaniawska, opis 50: Guillaume Le Vasseur de Beauplan (Dieppe 1595? – Rouen 6 XII 1685, wg Buczka Wilhelm 1600–1673, syn matematyka i kartografa Guillaume Le Vasseur de Bauplan (zm. 1643). Używał także pseudonimu „le Seur de Beauplan”, np. na karcie tytułowej *Description d’Ukraine...* wydanej w Rouen przez Jacques Caillou w 1660 r. Ale na mapie *Carte générale de Normandie...* opublikowanej ok. 1667 r., przechowywanej w Bibliotece Narodowej w Paryżu, w dedykacji królowi podpisał się „G. Le Vasseur”.

⁶⁶ *Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, opisy map L. Szaniawska, opis 50.

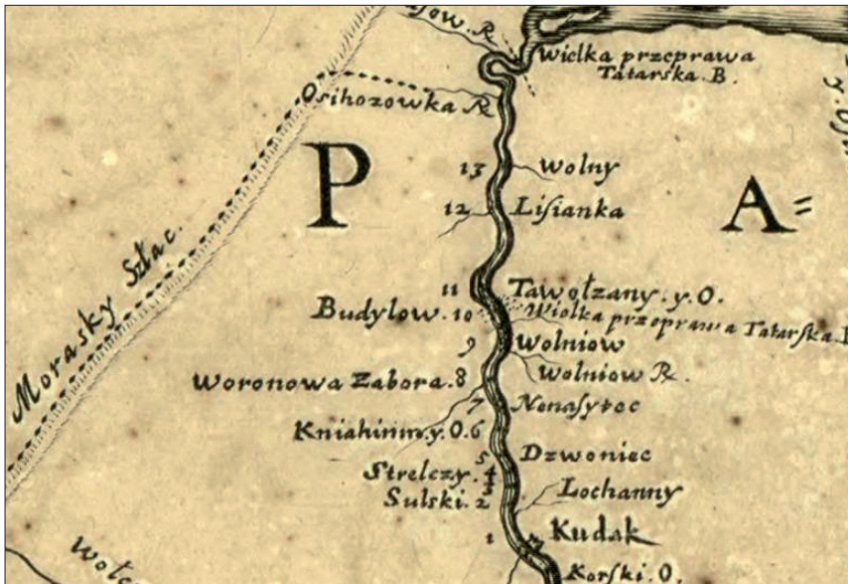
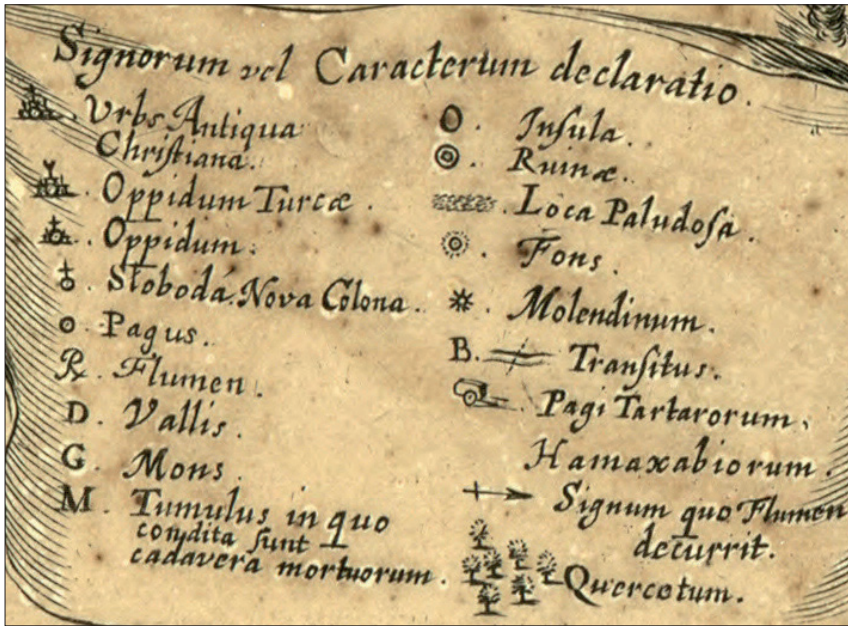

miasta chrześcijańskie „Urbs Antiqua Christiana” i mniejsze od nich miasteczka tureckie „Oppidum Turcae”, są nowo założone wsie nie obciążone daninami zwane slobodami „Sloboda Nova Colona”, oraz wsie tatarskie koczownicze „Pagi Tartarorum, Hamaxabiorum” oznaczone wolno stojącym wozem z dyszlem, a także typowe dla ówczesnych map ruiny „Ruinae”. Jednak na mapie oznaczono sygnaturami jeszcze inne miejscowości, np. wsie z sygnaturą w kształcie kółka i półksiężyca (podobnie jak miasteczka tureckie). Na Dnieprze pokazane zostały przeprawy oznaczone sygnaturą zbudowaną z kreskowanej linii przecinającej rzekę, skrótem „B.” (być może skrót od słowa bród) oraz objaśnieniem „Transitus”, np. nazwane na mapie „Tawan O. y Wielka przeprawa Tatarska”, czyli wyspa Tawan (w legendzie „O.” – ostrów to „Insula” czyli wyspa) i przeprawa tatarska. Również w dolnym biegu Dniepru oznaczono kolejnymi liczbami od 1 do 13 porohy oraz nazwano je poczynając od „1 Kudak, 2 Sulski, 3 Lochanny, 4 Stwerczy, 5 Dzwoniec itd. (ryc. 37).

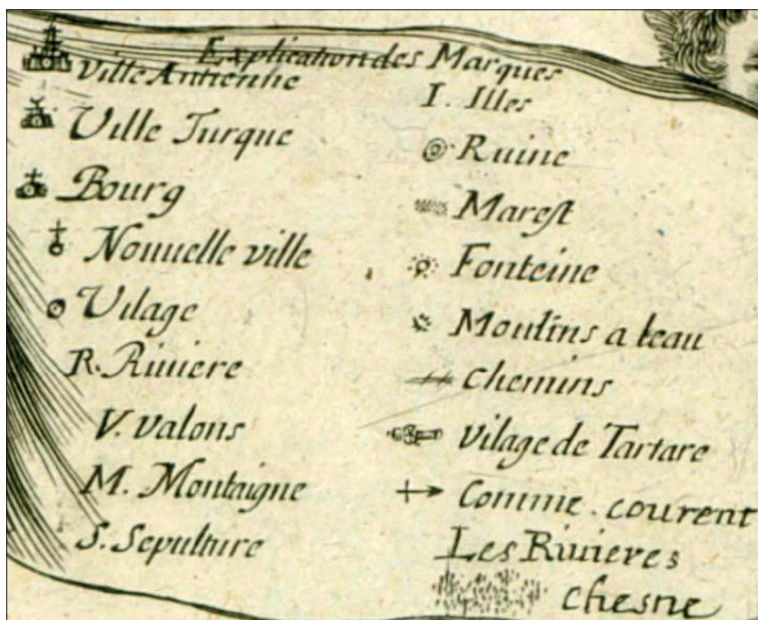
Francuskojęzyczna kopia tej mapy odbita z innej płyty pod zmienionym tytułem *Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limites de Transilvanie Dressez par G.L.V. sieur de Beauplan, Ingénieur et Capitaine de l'Artillerie du sérénissime Roy de Pologne* została włączona w monografię o Ukrainie pióra Le Vasseur de Beauplana pt. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie: ensemble leurs moeurs, façons de vivres & de faire la Guerre*, która po raz pierwszy była drukowana w Rouen przez Jacquesa Cailloue w 1660 roku⁶⁷. Jest to średniej jakości kopia, ale zachowuje wszystkie objaśnienia w legendzie „Explication des Marques” (ryc. 38).

Druga z map Ukrainy Le Vasseur de Beauplana pt. *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus Ac Districti[bus] Provincysq[ue] Adiacentibus Bono Publico [...]* została wyrytowana, jak głosi napis w prawym dolnym rogu siódmego arkusza: „Wilhelmus Hondius S.R.M.^{tis} Chalcographus sculpsit. Cum privilegio S.R.Maj.^{tis} in triginta Annos. Gedani An. MDCL”, odbita z ośmiu miedzianych płyt, w skali ok. 1:453 000 i jak poprzednie mapy Ukrainy w orientacji południowej. Jej legenda „Signorum vel Characterum declaratio” składa się z 28 objaśnień do 20 znaków umownych zbudowanych z rysunków oraz z siedmiu znaków umownych w formie wielkich liter, z których kilka ma dodane znaczniki informujące o atrybutach. Te znaczniki dodane do głównej sygnatury zmieniają klasę obiektu, np. „Urbs Antiqua Christiana” z dodanym znacznikiem (atrybutem) „Civitas primaria Palatinatus” czyli łącznie – od dawna miasto chrześcijańskie będące miastem wojewódzkim; „Sedes Episcopi Romano-Catholici” z dodanym znacznikiem (atrybutem) „Civitas judicialis ubi causae nobilium disceptantur” czyli łącznie – miasto siedziba biskupów rzymskokatolickich

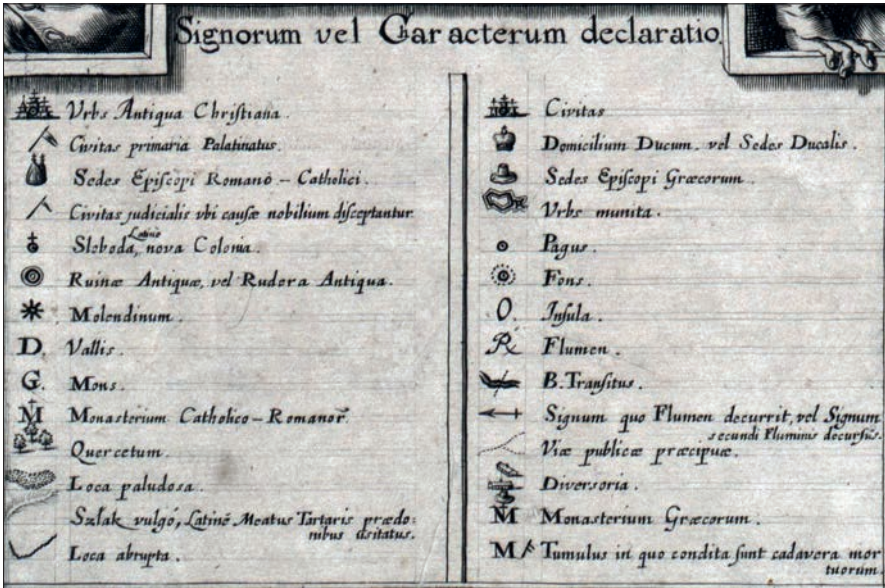
⁶⁷ Reprintowa kopia ze zbiorów autorki.

Ryc. 37. Objaśnienia i fragment mapy Le Vasseur de Beauplana *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus Provinciis...* z 1648 r. (ze zbiorów Library of Congress)

Ryc. 38. Objasnienia i fragment mapy Le Vasseur de Beauplana *Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces...* (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France; mapa z wydania w 1686 r.)

(a)

(b)

(c)

Ryc. 39. Objasnienia (a) i dwa fragmenty mapy (b, c) Ukrainy *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus...* z 1650 r. (ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej)

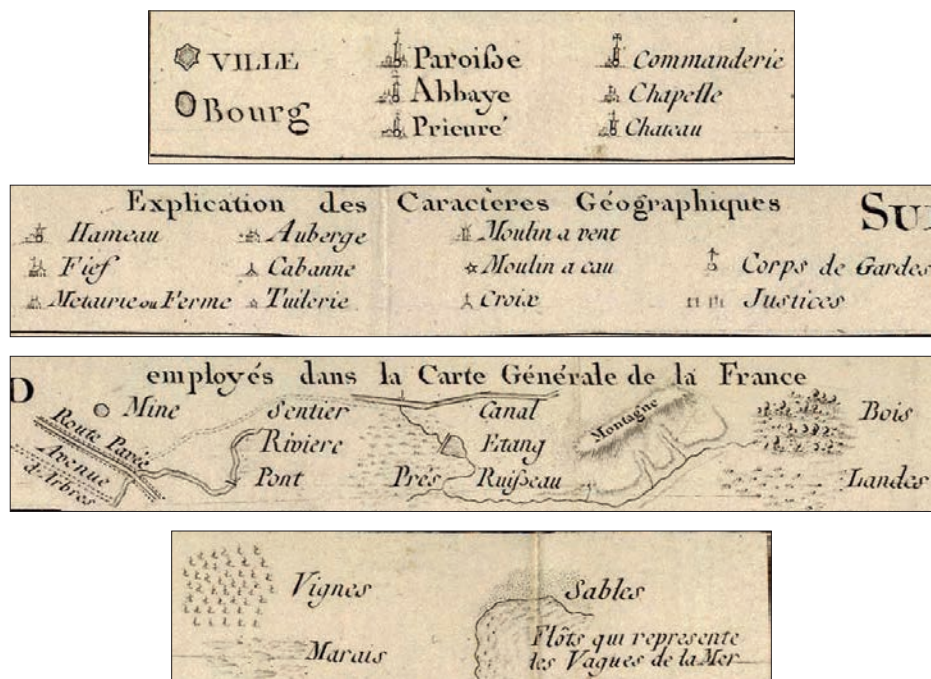
jednocześnie z sądem dla szlachty. Ale można, w zależności jakie funkcje pełniło dane miasto w Rzeczypospolitej, tak zestawić sygnaturę i atrybuty, że uzyskamy łączny symbol – od dawna miasto chrześcijańskie będące miastem wojewódzkim i z sądem dla szlachty (ryc. 39). W ten sposób sygnatura Lwowa, na mapie noszącego trzy wersje językowe nazwy: „Lwów vel Leopoldis, Lemberg”, zastosowana na mapie powinna być według legendy odczytana jako: „Urbs munita, Sedes Episcopi Romano-Catholici, Sedes Episcopi Graecorum, Civitas primaria Palatinatus” czyli miasto obrotne, siedziba biskupa rzymskokatolickiego, siedziba biskupa greckiego oraz główne miasto województwa (ryc. 39b). Tak rozbudowane informacje zapisane łączonymi sygnaturami były powszechnie stosowane na wielu mapach opracowywanych od drugiej połowy XVII wieku, przy czym nie zawsze mapy te były opatrzone objaśnieniami.

W inny sposób niż miasta Le Vasseur de Beauplan oznaczył i objaśnił klasztory i mogiły. W tym przypadku każda sygnatura otrzymała swoje oddzielne atrybuty obiektu; i tak wielka litera „M” z krzyżem łacińskim nad nią to „Monasterium Catholico-Romanor[um]” – klasztor rzymskokatolicki, wielka litera „M” z nakryciem głowy biskupa greckiego to „Monasterium Graecorum” – monaster grecki czyli prawosławny, natomiast wielka litera „M” z chorągiewką to „Tumulus in quo condita sunt cadavera mortuorum” – mogiła, w której złożono ciała poległych.

Szczególną rolę w polskiej historii na stepach ukraińskich odegrały szlaki, którymi przybywały z południa zagony tatarskie, a później kozackie. Na mapie oznaczono i nazwano „Czarny Szlak” i jego liczne rozgałęzienia biegnące na działach między rzekami: „Ros R.”, „Zgniły Kilsz R.”, „Wicze R.”, „Bog flu”. (Boh) oraz „Niester flu: Ptolemeo Tyras” (Dniestr). W objaśnieniu „Szlak vulgo, Latinē Meatus Tartaris praedonibus usitatus” – szlak potocznie w łacinie marszruta używana przez tatarskich rabusiów. Na fragmencie mapy (ryc. 39c) pokazano jego przebieg w okolicach Horodyszcz (,,Horodyszcze”).

* * *

Tak bogate w objaśnienia legendy, jak już pisałam wyżej, były rzadkością. Bezpośrednim dowodem na to, że kartografowie, a szerzej powiedziawszy twórcy map, nie doceniali roli objaśnień symboli stosowanych na mapach wydawanych w wiekach XVI i XVII, a i później co najmniej do połowy XVIII w., jest powszechnie uważana za wspaniałe osiągnięcie kartografii francuskiej i europejskiej topograficzna mapa Francji *Carte de France levée géométriquement par ordre du Roi* zlecona przez Ludwika XV francuskiej Academie Royale des Sciences. Do wykonania mapy zostali zatrudnieni członkowie akademii: włoski astronom Giovanni Domenico Maraldi (1709–1788) oraz francuski astronom, kartograf i dyrektor obserwatorium paryskiego Cesar-Francois Cassini de Thury (1714–1784), którego zastąpił w pracach jego syn Jean-Dominique

Ryc. 40. Legenda na wydanej w 1797 r. mapie skorowidzowej *Tableau de la Carte Générale de la France* do mapy *Carte de France*, od 1744 r. (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France)

Cassini. Prace rozpoczęto w 1744 r., a głównym rytownikiem mapy był działający w Paryżu Joseph-Dominique Seguin. Wykonano 180 miedziorytowych arkuszy w formacie plano, w skali 1:86 400⁶⁸. Żaden z sukcesywnie wydawanych w latach 1744–1792 arkuszy nie został zaopatrzony w objaśnienia. Również wydania w formie atlasu nie zawierały objaśnień. Dopiero w 1797 r. wydrukowano mapę skorowidzową *Tableau de la Carte Générale de la France* w skali 1:3 960 000, która pod dolną ramką skorowidza zawiera legendę „Explication des Caractères Géographiques” do mapy topograficznej Francji w skali 1:86 400, co pokazuje rycina 39.

Oczywiście mapy wydane do końca XVII w. nie miały tak bardzo rozbudowanej klasyfikacji obiektów miejskich jak na mapie *Carte Chorographique des Pays-Bas...* z 1777 r. (ryc. 35). Nie miały też objaśnień licznych znaków prezentujących na mapach elementy krajobrazu oraz charakterystycznego dla końca XVIII i XIX wieku łączenia elementów krajobrazu naturalnego w jedną grafikę jak na *Tableau de la Carte Générale de la France*. Takie nowinki pojawiały się stopniowo i nieco później.

⁶⁸ J. Konvitz, *Cartography in France 1660-1848*, Chicago – London 1985, s. 21–31; M. Pelletier, *Les cartes des Cassini*, Paris 2002, s. 117–141.

7. Podsumowanie

W artykule rozważano postawione na początku pytanie, czy sam zbiór czytelnych znaków graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wystarczającą wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach, procesach i zjawiskach i stwierdzono, że takiej wiedzy nie daje. Jeśli na dawnej mapie były przedstawiane obiekty powszechnie występujące, np. rzeki, góry, lasy, morza oraz miasta i wsie, a symbole w kształcie zakrzywionych linii, kopczyków lub winiet naśladowały ich rzeczywisty wygląd, to objaśnienie ich znaczenia ówczesnym czytelnikom nie było potrzebne. Dopiero gdy chciano uściślić prezentację i dodać określone atrybuty, dopisywano noty, a w razie braku miejsca określano te treści symbolami graficznym. Szczególnie w omawianych wiekach XVI i XVII, kiedy powstawało wiele nowych znaków graficznych, które nie były jeszcze w pełni „znakami umownymi”, więc nie były powszechnie znane. I tak, twórcy map wprowadzali następujące rozwiązania budowy i formy objaśnień:

- zastosowali do prezentacji na mapach nieużywanych wcześniej w tym charakterze symboli, np. Ph. Apianus w *Bairische Landtafeln* z 1568 r., J. Blaeu w *Fokien, Imperii Sinarum...* z 1655 r., P. Schenk i G. Valk w *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin: ...* z 1700 r. oraz C. Allard w *Portugalliae meridionales plagae...* sprzed 1709 roku;
- w przypadku przedstawiania Europejczykom krajów dla nich egzotycznych symbole nieznanymi obiektów zwykle otrzymywały wyczerpujące objaśnienia, jak w przypadku planu Kairu G. Brauna i F. Hogenberga z 1572 roku;
- w XVI w. łacińskie toponimy były jeszcze w powszechnym użyciu (m.in. dzięki licznym edycjom map w *Geografii* Ptolemeusza), dlatego łączono w objaśnieniach ich brzmienie z nazwami w językach narodowych, np. S. Münstera *Description nouvelle des Gaules* z 1552 r.; poza tym dwujęzyczność objaśnień zwiększała zasięg rozpowszechniania, o czym świadczą przykłady map: N. de Fera *Kamieniec Podolski Ville Forte...* z 1691 r., Benito Ariasa Montanusa *Orbis tabula* z 1571 r., C. Allarda *Portugalliae meridionales plagae...* sprzed 1709 r., H. Hondiusa *Nova Alemanniae...* z 1633 r. oraz W. Jansz. Blaeu'a *Prussiae Nova Tabula* z 1630 roku;
- tworzone legendy objaśniające słowa użyte na mapie, jak u E. Pagitta w *Christianographie* z 1635 r. lub złożone z objaśnień skrótów toponimów, jak u A. Orteliusa w *Hispaniae Nova...* z 1579 r., a także skrótów słów pospolitych, np. rzeka, jezioro, jak u J. Blaeu'a w *Fokien, Imperii Sinarum...* z 1655 r. oraz G. Le Vasseur de Beauplana w *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina...* z 1648 roku;
- uwzględniono tak istotną w epoce politykę wyznaniową władców, stąd przynależność religijna miała swoje miejsce w objaśnieniach, np. na

- mapach: E. Pagitta *Christianographie* z 1635 r. oraz Benito Ariasa Montanusa *Orbis tabula...* z 1571 r.; atrybut religii stosowano także do sygnatur miast w czasie wojen religijnych, np. na mapie S. Münstera *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* z 1552 r., także w legendach map obszarów obejmujących sąsiedztwo chrześcijaństwa i islamu, np. *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina...* z 1648 r. oraz *Delineatio Specialis Et Accurata Ucrainae...* z 1650 r. – obie autorstwa Le Vasseur de Beauplana;
- uznano potrzebę pokazania istotnych atrybutów obiektów, np. hierarchii administracyjnej, funkcji urzędowej, kościelnej lub książęcej albo podległości (jak objaśnienia znaków granic na mapie N. Sansona *Hertzogthüber Steyer, Karnten, Krain &c. Duchés De Stirie...* z 1657 r.), i w tym celu wzbogacano podstawowy symbol obiektu sygnaturami odpowiednich atrybutów i objaśniano całość lub jedynie osobne sygnatury atrybutów; metodę tę stosowali w symbolach miast na mapach państw T. Makowski na *Magni Ducatus Lithuaniae...* z 1613 r., P. Kaerius na *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum...* z 1617 r. oraz H. Hondius na *Nova Alemanniae...* z 1633 roku.

Reasumując, w kolejnych rozdziałach prześlędzono ewolucję sposobów objaśniania znaków umownych. Prawie w tym samym czasie twórcy map stosowali odmiennie zbudowane objaśnienia i w różny sposób układali z nich legendy. Przykłady dobrano tak, by pokazywały charakterystyczne dla epoki objaśnienia oraz uwypuklały pomysłowość europejskich twórców map co do ich formy i treści. Należy dodać, że w wybranym nieprzypadkowo okresie XVI i XVII w. zaczęto objaśnienia gromadzić pod wspólnym tytułem w wyodrębnionej części powierzchni mapy. Przedsięwzięcie to było dużym wyzwaniem dla twórców map. Autorka artykułu wykazała istotną rolę objaśnień na dawnych mapach, docenianą przez wielu ówczesnych kartografów.

Literatura

- Alexandrowicz S., 1965, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 10, s. 33–67.
- Australia in Maps: Great Maps in Australia's History from the National Library's Collection*, 2008, ed. J. Clark, Canberra, link: <https://books.google.pl/books?id=CYJVNYBgSm0C&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> (dostęp 28.10.2021)
- Garrett L. (elab.), 2018, *Mapping Japan: the Jason C. Hubbard Collection*, part one, New York: Daniel Crouch Rare Books.
- Hillerkuss T., 2013, *Las Minas de la Nueva Espana en los mapas del Siglo XVI. Un secreto del Estado?*, „Apuntes”, vol. 26, no. 1, s. 10–25; PDF: <http://www.scielo.org.co/pdf/apun/v26n1/v26n1a02.pdf> (dostęp 3.10.2021)

- Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*. Opole.
- Kijas J., 1952, *Źródła historyczne Pana Wołodyjowskiego*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, nr 43, z. 3–4, s. 1137–1156.
- Klimek R., 2015, *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennenbergera z 1576 r.*, „Studia Geohistorica”, nr 3, s. 46–60.
- Koeman C., 1967–1971 *Atlantes Neerlandici, bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books published in the Netherlands up to 1880*, 5 vols, Amsterdam.
- Konvitz J., 1985, *Cartography in France 1660–1848*, Chicago, London, s. 21–31.
- Kozica K., 2017, *Pięćsetna rocznica urodzin Martina Helwiga (1516–1574) i jego mapa Śląska z 1561 roku*, „Polish Cartographical Review. Supplement w języku polskim”, t. 2, nr 1, s. 94–104.
- Łopatecki K., 2019, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski”, r. 34, z. 4, s. 253–283.
- Łuczyński J., 2013, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne”, t. 78, z. 1, s. 73–100.
- Meurer P.H., 2006, *Die wieder aufgefundene Originalausgabe der Kärnten-Karte von Israel Holzworm*, „Cartographia Helvetica”, Nr 34, s. 27–34.
- Nowak T.M., 1991, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych*, w: *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa, s. 157–166.
- Opyrchał L., 2016, *Plany Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, r. 61, nr 2, s. 89–110.
- Ostrowski W., 2008, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, Warszawa.
- Pelletier M., 2002, *Les cartes des Cassini*, Paris, s. 117–141.
- Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku*, 2005, wstęp hist. S. Alexandrowicz, opisy map L. Szaniawska, Warszawa: Główny Geodeta Kraju
- Przewodnik po wystawie. Dawne i obecne mapy z terytorium Republiki Czech, wystawa ze zbiorów Centralnego Archiwum Geodezyjnego i Katastralnego Urzędu Geodezyjnego w Pradze*, 2013, Warszawa, Praha.
- Rooze J.P.M., Eimermann C.W.A.M., 2005, *De belegering van Breda door Spinola 1624–1625*, Amsterdam.
- Shalev Z., 2003, *Sacred Geography, Antiquarianism and Visual Erudition: Benito Arias Montano and Maps in the Antwerp Polyglot Bible*, „Imago Mundi”, vol. 55, s. 56–80.

- Shirley R.W., 1987, *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, London.
- Szaniawska L., 1981, *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Szaniawska L., 2011, *Znaki graficzne miast stosowane na mapach średnio- i małoskalowych do końca XVIII wieku*, w: *Z dziejów Kartografii*, t. XV: *Dawna kartografia miast*, red. P. Wespiański, J. Ostrowski, Warszawa, s. 21–57.
- Szaniawska L., 2017, *Geological content on maps and in accompanying texts developed until the end of the 18th century*, „Polish Cartographical Review”, vol. 49, no. 2, s. 79–91.
- Szeliga J., 1994, *Henneberger (Hennenberger) Kaspar*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk: Gdańskie Tow. Naukowe, t. 2, G–K, s. 181–182.
- Wallis H.M., Robinson A.H., 1987, *Cartographical Innovations. A International Handbook of Mapping Terms to 1900*, Map Collector Publications, International Cartographic Association, “6.121 Legend”, s. 255–258.
- Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVII wieku w zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.

Explanations on maps printed in the 16th and 17th centuries, clarifying their content

Lucyna Szaniawska

Research Team for the History of Cartography
Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences

ORCID: 0000-0002-6861-7248

E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Summary: The article considers the question asked at the beginning whether the very set of legible graphic symbols and their location in relation to each other gives the reader sufficient knowledge about the objects, processes and phenomena located in the presented area, and it was found that it did not provide such knowledge. If common objects, such as rivers, mountains, forests, seas, towns and villages, were depicted on the old map, and the symbols in the shape of curved lines, mounds or vignettes imitated their

actual appearance, then the readers of that time did not need to explain their meaning. Only when they wanted to make the presentation more precise and add specific attributes, notes were added, and if there was no space, these contents were defined with graphic symbols. Especially in the discussed sixteenth and seventeenth centuries, when many newly created graphic symbols were not yet fully conventional, so were not widely known. And so, the map makers introduced the following solutions for construction and form of explanations:

- they used drawing symbols on maps that had not previously been used for this purpose, e.g. Ph. Apianus on the map *Bairische Landtafeln* (1568), J. Blaeu on *Fokien, Imperii Sinarum...* (1655), P. Schenk and G. Valk on *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin: ...* (1700) and C. Allard on *Portugalliae meridionales plagae...* (before 1709);

- when presented countries were exotic for Europeans, symbols of unknown objects usually received exhaustive explanations, as in the case of the *Cairo* plan by G. Braun & F. Hogenberg (1572);

- in the 16th century, Latin toponyms were still in common use (e.g. thanks to numerous editions of maps in Ptolemy's *Geography*), therefore their wording was combined in explanations with names in national languages, e.g. S. Münster *Description nouvelle des Gaules* (1552); in addition, the bilingualism of the explanations increased the scope of dissemination, as evidenced by the examples of maps: N. de Fer *Kamieniec Podolski Ville Forte...* (1691), B.A. Montanus *Orbis tabula* (1571), C. Allard *Portugalliae meridionales plagae...* (before 1709), H. Hondius *Nova Alemanniae...* (1633) and W. Jansz. Blaeu's *Prussiae Nova Tabula* (1630);

- they created legends to explain the words used on the maps, such as *Christianographie* by E. Pagitta (1635) or composed of explanations of toponyms abbreviations, as in *Hispaniae Nova ...* by A. Ortelius (1579), as well as abbreviations of common words, e.g. river, lake, like J. Blaeu's on *Fokien, Imperii Sinarum...* (1655) and G. Le Vasseur de Beauplan *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina...* (1648);

- the religious policy of the rulers, so important at the time, was taken into account, hence the religious affiliation was mentioned in the explanations, for example on the maps: E. Pagitta *Christianographie* (1635) and B.A. Montanus *Orbis tabula ...* (1571); the attribute of religion was also used for city signatures during religious wars, e.g. on the map of S. Münster *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* (1552), also in the legends of maps of areas including the neighborhood of Christianity and Islam, e.g. *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae...* (1650) – both by Le Vasseur de Beauplan;

- the need to show important attributes of objects, e.g. administrative hierarchy, official, church or princely function or subordination, such as explanations of border signs on the map *Hertzogthüber Steyer, Karnten, Krain &*

c. Duchés De Stirie ... by N. Sanson (1657), and for this purpose, the basic symbols of the objects were enriched with signatures of appropriate attributes, then combined symbols or only separate signatures of attributes were explained; this method was used in symbols of cities on country maps by T. Makowski on *Magni Ducatus Lithuaniae...* (1613), *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum...* by P. Kaerius (1617) and *Nova Alemanniae...* by H. Hondius (1633).

Summing up, the following chapters follow the evolution of the ways of explaining symbol signs. Almost at the same time, map makers used differently constructed explanations and arranged them in legends in different ways. The selected examples show the epoch-specific explanations and highlight the ingenuity of European map makers in terms of their form and content. It should be added that in the period of the 16th and 17th centuries, chosen by no accident, explanations began to be collected under a common title in a separate part of the map surface. This undertaking was a big challenge for the map makers. The author of the article showed the important role of explanations on old maps, appreciated by many contemporary cartographers.

Keywords: explanation, legend, city plans, war maps, religion maps, printed maps in the 16th and 17th centuries

---